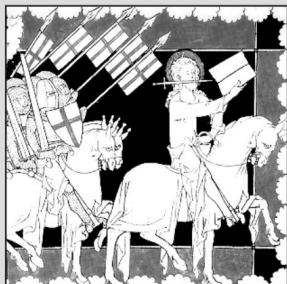
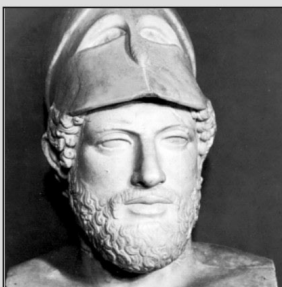
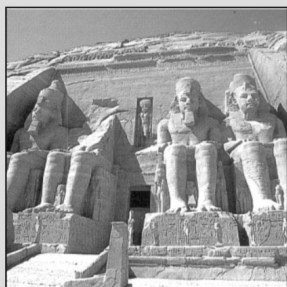

KLIÓ *2022/1*

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:
A korai druidák új megvilágításban
Woodrow Wilson és Kelet-Európa
Egy magyar idegenlégiós
nyomában

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság:

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *elnök*;

Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE *főszerkesztő*;

dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD

MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE,

Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE

és Takács Levente habil. egyetemi docens, DE *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet

4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;

Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE

és Pete László tanszékvezető egyetemi tanár, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

25nA
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyn@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában.

Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50.

Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965 (nyomtatott)

ISSN 1588-0958 (online)

TARTALOM

Ókor

- Pillanatképek a római földmérés tanulmányozásából
(*Takács Levente*) 3
- Dale B. Martin: Rabszolgatartás az ókori zsidóság körében
(*Gacsal Dóra*) 9
- Miranda Aldhouse-Green: Az ókori druidák új megvilágításban
(*Kapi Péter*) 13

Középkor és kora újkor

- Robert A. Levinson: Évszámokkal keltezett középkori pénzek 21
(*Gyöngyössi Márton*)
- László Pószán: Magyarország és a Német Lovagrend a középkorban
(*Varga Imre Solt*) 28
- Ferenc Hörcher: Az európai város politikai filozófiája: a polisztól
a városállamon át a megapoliszig? (*Sashalmi Endre*) 31
- André Krischer: A diplomáciai ceremóniák szerepe a kora újkorban
(*Simon Attila*) 35

Európa az első világháború után

- Ibolya Murber: Összefonódás és széthúzás: az új osztrák–magyar
határ megállapítása az első világháború után (*Agg Richárd*) 41
- Larry Wolff: Woodrow Wilson és Kelet-Európa (*Peterecz Zoltán*) 48
- Vedran Duančić: Fából vaskarika – az első jugoszláv állam,
földrajz és nacionalizmus (*Demeter Gábor*) 55
- Burkhard Olschowsky, Piotr Juszkiewicz, Jan Rydel: Új kérdések,
válaszok és megközelítések. Közép és Kelet-Európa az első
világháború után (*Moór Vivien*) 61
- Jonathan Schneer: A Lockhart-összesesküvés (*Fodor Mihályné*) 67

Legújabb kor

Nicholas Papastratigakis: Az orosz imperializmus és a tengeri hatalom – katonai stratégia és felépítés az orosz–japán háború előtt (<i>Csigai János</i>)	78
Marco Ferrari: A portugál diktátor (<i>Madarász Imre</i>)	83
Barbara Brookes – James Dunk: A történész és a bürokrácia hatalma (<i>Kovács Janka</i>)	86
Philippe de Parseval: Egy magyar idegenlégiós nyomában Indokínától Afrikáig (<i>Bene Krisztián</i>)	96

Pillanatképek a római földmérés tanulmányozásából¹

Az alábbi ismertető három tanulmány nem csak az ókori római földmérés kutatásának elmúlt négy évét jellemezheti, hanem a tárggyal kapcsolatos általános vizsgálódási irányokat is jól mutatja. A római földmérés tanulmányozása egyrészt szöveges forrásokra, ide értve a római földmérési szakírók munkáit (*Corpus Agrimensorum Romanorum*), a feliratokat és a jogi szövegeket, másrészt a római földmérők tevékenységének a terepen fellelhető régészeti nyomaira épül. A rómaiak földosztásaik egy jelentős részénél az ún. *centuriatio* eljárását követték, amelynek során a felméréendő és felosztandó területet derékszögű és párhuzamos mezsgyéekkel sakktábla-szerű egységekre osztották. Az egyes egységeket nevezték *centurianak*, amelyeket útként szolgáló határsávok választottak el egymástól, széleiket pedig határkövek jelölték. A *centuriatio*t a birodalom minden szegletében alkalmazták, nyomai pedig tartósan felismerhetők a tájban. Ez utóbbiakra hozzátéve kétszáz éve figyelt fel a tudomány, de intenzívebb kutatásuk a második világháború után indult meg, amikor a harcok során keletkezett légifotókat vizsgálva a kutatók a *centuriatio* nyomait fedezték fel a képeken. Voltaképpen egy ilyen helyzet a kiindulópontja *Yeong-chei Kim* tanulmányának, aki egy dél-itáliai város (Luceria, a mai Lucera) környékén légifényképeken már korábban felfedezett földmérési vonalhálókat (újra)vizsgálatát végezte el körültekintően. A tanulmány – jóllehet felhasználja a római szakírók adatait – döntő mértékben a régészeti leletekre alapozza megfigyeléseit és megállapításait. *Ido Israelowich* írása ahhoz az utóbbi évtizedekben népszerű irányvonalhoz illeszkedik, ami a jogi szövegeket egyre intenzívebben bevonja a földmérés vizsgálatába.

¹ Az ismertetés a NKE Római Állam- és Tartományigazgatási Kutatóműhely kutatócsoportban folytatott munka keretében készült.

Erre egyes magyar példaktól most eltekintve érdemes megemlíteni egy igen alapos monográfiát, *Lennart Griese* könyvét.² *Jason Morris* írása döntő mértékben a szakírók írásaira támaszkodó, de a felíratos anyagot is felhasználó cikk, amit a hagyományos kutatási irányhoz is sorolhatnánk, de konceptuálisan mindenképpen tartalmaz érdekeségeket.

A három tanulmány publikálásának időrendjét tekintve *Morris* cikke jelent meg legkorábban a *Phoenix* kanadai folyóirat hasábjain. Kutatási előzményként érdemes megemlíteni, hogy a szerző 2016-ban védte meg hasonló tárgyú doktori értekezését.³ Jelen tanulmánya abból a kérdésből indul ki, hogyan viszonyul egymáshoz egy földterület helyének meghatározása a közvetlen emberi észlelés (autopszia) és a földrészlet más földrészletekhez való viszonyának mentális elképzelése rendszerében. Előbbi némi egyszerűsítéssel a földmérést, utóbbi a földrajzot jelenti. Hogyan hatott egymásra a földmérés technikája, módszere valamint az a földrajzi kép, amit a rómaiak a birodalmukról és annak a világegyetemben elfoglalt helyéről kialakítottak?

A római világkép sommásan fogalmazva arra a pillérre épült, hogy a világot Róma politikai elsősége határozza meg, s e politikai elsőség a rómaiak által ismert és civilizált világ teljességére kiterjed. Amíg ez a birodalom terjeszkedésben volt, ezt a nagy egységet csak egyetlen osztással tagolták, mégpedig a birodalom szintje alatt a városi territoriumok helyezkedtek el. A Kr. e. I. század elejétől *Augustus* uralkodásáig (*Agrippa* világtérképe) ment végbe az a folyamat, amely során e két szint közé bekerült a tartományok territoriálisan is meghatározott szintje. A birodalom tehát Róma központú volt, a fővárost provinciák vették közre, a tartományok külső határán túl pedig a barbarikum világa terült el. A birodalomról alkotott térbeli koncepciót nem annyira a valós földrajz, hanem inkább egyfajta értéktelített geográfia határozta meg.⁴

2 Griese, L.: *Die Nutzung von Land nach römischem Recht. Ordnungsmodelle für die Kolonien und für die Provinz.* Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2019.

3 *Morris, J.: Shaping the Empire: Agrimensores, Emperors and the Creation of the Roman Provincial Identities.* Ph.D. thesis. University of Leicester, 2016.

4 Ennek irodalmi aspektusához l. *Kozák Dániel: Imperium sine fine. A világbirodalom ígéretének intertextuális háttere Vergilius Aeneisében.* Ókor XVII/2 (2018) 60–70.

Ezt a politikailag meghatározott és egyes területeket értékkel felruházó szemléletet a földmérőknél is tetten lehet érni, mégpedig a mérés sajátosságaiiban és a tulajdoni viszonyokban. A földterületek felmérése mindig egy helyben kiválasztott középpontból indult ki, amihez beirányozták, benézték a területet határoló pontokat. Ezek összekötésével jött létre a földdarab határa, amelyen a jogosult tkp. hatalmat gyakorolt. Az egyes földdarabokat egymáshoz viszonyítva nem, csak a középponthez képest lehetett meghatározni. Helyi viszonylatban a földmérés ugyanazt a relatív és hierarchikusan rendezett tájképet hozta létre, mint az oikumenéről alkotott római koncepció.

A meghatározott kiindulópont, az elfogadott konvencionális mértékegységek és a tereppel való folyamatos foglalkozás lehetővé tették a tér kognitív modelljének megalkotását. A helyi relatív hálózatok azonban fogyatékosak voltak, hiszen mindent csak az adott középponthez viszonyítva lehetett megadni, két egymástól távolabbi területet nem lehetett egymáshoz viszonyítani. Ezt legfeljebb csak a szélességek és hosszúságok égitestekre alapított megadásával tudták kiterjeszteni, ami természetesen egy jól kidolgozott rendszer volt a görög kozmológiában.

A földmérési tengelyek pontos irányzásánál szerepe lehetett a földrajzi szélesség ismeretének, jóllehet ennek alkalmazására a földmérési szakirodalomban alig található utalás, vélhetően azért, mert ilyen szintű pontosságra a gyakorlatban nem volt szükség. Több szakírónál is tetten érhető azonban az ismeret ténye. Morris valószínűsíti, hogy ismerték és használták azokat a hordozható napórákat, amelyekből jelenleg tizenhatot ismerünk. Ezek az egyes városok szélességi adatait is tartalmazták. A napórákon a városokat csoportokba rendezték topográfiai és politikai kritériumok, valamint szélességi adatok alapján. A provinciák megjelenése ezeken az eszközökön mutatja, hogy a háromosztatú (főváros – tartomány – város) világméretű igyekezetek hozzáilleszteni a valós földrajzi ismeretekhez.

Mіндеzek illusztrálására Morris három feliratot is bemutat, amelyekből a következő tanulságokat vonja le. A feliratokon megjelenő leírások és térképi ábrázolások egyrészt asztronómiai terminusokat használnak, absztrakciónak tekinthetők, nem pedig pontos reproduk-

ciónak, ami arra volt alkalmas, hogy a grafikai reprezentációként az észlelt világot elhelyezte a konceptuális térben. E tudás kialakításában a földmérők és földrajztudósok három összefüggő konfigurációban alkották meg a teret: az utazáshoz egy dimenziós, a földmérési térképekhez két dimenziós képalkotást hajtottak végre, a globális kozmológia pedig három dimenziós volt. Az elméleti keretalkotás célja pedig az volt, hogy konceptualizálják Róma politikai hatalmát a tiszta földrajz terminusaival.

A földrajz területéről a jog világába vezet át Ido Israelowich tanulmánya, amely egy Franciaországban jegyzett nemzetközi folyóiratban (*Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*) látott napvilágot. A három éve közzétett tanulmány három egymással összefüggő kérdést, nevezetesen a római földmérők hivatásossá válását, szerepüket a bírósági rendszer működésében, valamint a határviták rendezésének fejlődését tárgyalja.

A tanulmány lényeges megállapításai, hogy a földmérők szaktudása és professzionalizálódása a nagy hódításokat követően kezdett szélesebb körű lenni. A bírósági eljárás is elmozdul a felek által felkért bírótól (*arbiter ex compromisso*), azaz a tekintélyalapú bíráskodást egyre inkább a tudásra (értsd: bizonyítékokra) alapozott ítékezés váltja fel. A két folyamat Israelowich szerint összeér abban, hogy a földmérési szaktudást igénylő ügyek eldöntésébe bevonják a földmérőt, akár bíróként is. A földmérők professzionalizálódása, az ítélezési rendszer változása és a földmérők bevonása a szaktudásukat igénylő ügyek rendezésébe eddig is jól ismert folyamatok voltak a szakirodalomban. A földmérők bírói szerepkörét illetően Israelowich nem tud meggyőző bizonyítékokat felhozni. Figyelmem kívül hagyja például azt a tényt, hogy a földosztásért vagy a viták rendezésért felelős tisztségviselők (*procurator; triumvir* stb.), akik tulajdonképpen közhatalommal felruházva a jogi helyzet megváltozását léptették hatályba, különböztek a technikai személyzethez sorolható földmérőktől. Nemcsak feladatukban és jogosultságaikban, hanem társadalmi helyzetükben is. Israelowich megállapításai összességükben a korábbi szakirodalom eredményeivel, azokhoz képest azonban lényeges újdonságot nem hoznak.

Yeong-chei Kim tanulmánya a második világháború után két ásatási ciklusban feltárt (ld. Bradford, Jones kutatásai) régészeti leletek és nyomok újraértelmezésével foglalkozik. A háborúban John Bradford vette észre, hogy a dél-itáliai Luceria környékén több *centuriatio* nyomai fedezhetők fel, s a háború után ásatást is vezetett a környéken. Eredményeit egy jó évtizeddel később Barri Jones ásatásai bővítették. Mindkét ásatáson tanyaépületek, három vonalhálózat és utak, útkereszteződések nyomai, valamint kerámiatöredékek kerültek elő. Egyik kutató sem tett közzé részletes, mindent áttekintő tanulmányt, hanem csak olyan előzetes jelentéseket, amelyekben a *centuriatio* és a gazdaságok Kr. e. II. századi eredetét valószínűsítették. A leleteken két ország (Egyesült Királyság, Olaszország) több múzeuma osztozott.

Ezeket az előzetes beszámolókat alapul véve, a kutatásban mind ez ideig a Kr. e. II. századi datálás uralkodott. Beleillett a Toynbee által megfogalmazott nagy narratívába, így ő maga is érvként használta Bradford és Jones megállapításait. A Gracchusok földosztó tevékenységéhez is könnyűszerrel hozzákapcsolható volt, így senki sem vállalkozott a teljes igényű áttekintésre, különösen mert a leletek szétszórta és feledésbe merülve heverték a különböző és egymástól távoli múzeumokban.

Kim közel hatvan lapos tanulmánya, amelyben rengeteg kép, vázlatrajz és táblázat is segíti az olvasót, amellet érvel, hogy a *centuriatio* eredete Luceria környékén a *colonia* létrehozásának idejére (Kr. e. IV. század vége) megy vissza. A felfedezés és ásatások körülményeinek ismertetése után Kim a kutatástörténetet mutatja be, amelynek során egyes, állítólag a Gracchusok korára utaló bizonyítékokat von kétségbe. Ezután következik a részletes bizonyítás. Előbb a három *centuriatio*s vonalhálóra vonatkozó modern méréseket tekinti át. Véleménye szerint római rendszerű és római mértékegységekkel operáló mérésről van szó. A részletek ismertetésénél tanulságosabb az a probléma, amivel a kutatók szembesülnek: a római mértékegységrendszer nem volt olyan szinten standardizált, mint a mai, az egyes felméréseknél a *centuria* más-más oldalhosszúságú lehetett, a földmérésnél közel sem törekedtek olyan pontosságra, mint manapság. Ezek és más

sajátosságok vezetnek olyan csapdákhoz, hogy a kutató nem tudja mai szemmel nézve kielégítően megmagyarázni a mérési eltéréseket, szabálytalanságokat. Kim a mérések áttekintése után korrigálja azt a korábbi nézetet is, miszerint 84–92 *iugerumos* (21–23 ha) gazdaságokkal kell számolni a környéken; ehelyett 20–24 *iugerumos* (5–6 ha) birtoktestek mutathatók ki, ami szintén a korai létesítés melletti érvnek tekinthető.

A tanulmány következő egységében a gazdaságokat veszi számba. Ebben a leletek őrzési körülményei, Bradford és Jones ásatásainak lezáratlansága okoz nehézséget a kutató számára. Összességében az mondható el ezekről a gazdaságokról, hogy kis méretűek (korántsem tekinthetők a *villa* kategóriájába tartozónak) és minden esetben kapcsolódnak a *centuriatio*hoz. Az épületek mérete nem haladja meg az 1000 m²-t, amibe bele kell érteni az istállókat és a tároló helyiségeket, valamint egy bejárati udvart is. A leletanyag datálását illetően az mondható el, hogy a Kr. e. IV–I. század között szóródik, de speciális időszakot (pl. a Gracchusok korát) nem lehet belőle kiolvasni. A gazdaságok hasonló kronológiai mintázatot követnek. Ha valamilyen koncentráció megfigyelhető, az a Kr. e. IV–III. század fordulójára tehető, ami egybevág a *colonia* alapításával. A kerámialeletek alapján a Kr. e. III. század a stabilitás és a növekedés korszaka volt, amit egy határozott visszaesés, elnéptelenedés követhetett.

Mіндеzek alapján a szerző azt a következtetést vonja le, hogy a várostól keletre eső A jelzetű *centuriatio* létesítése az a *colonia* alapításának idejére vezethető vissza. Ha feltevése helyes, akkor a legkorábbi régészetileg is igazolt és feltárt *centuriatio*val állunk szemben – egyelőre.

Jason Morris: Forma facta est: Agrimensores and the Power of Geography (Forma facta est: a földmérők és a földrajz hatalma). *Phoenix* 73/1–2. 2018. 119–142.

Ido Israelowich: Land Surveyors and Roman Court (Földmérők és a római bíróság). *Revue Internationale des Droits De l'Antiquité* 66. 2019. 135–153.

Yeong-chei Kim: Centuriated Luceria: a Latin Colony and its Territory (A centuriált Luceria: egy latin *colonia* és területe). *Papers of the British School at Rome* 89. 2021. 41–100.

Takács Levente

Rabszolgatartás az ókori zsidóság körében

A Brown Egyetem zsidó kultúrával foglalkozó csoportja jelentette meg a *The Jewish Family in the Antiquity* (A zsidó család az antikvitásban) című munkát 2020-ban. A Rhode Island-i borostyánligás egyetem kutatócsoportja negyven éve aktív, ám az új kihívásokhoz igazítva az utóbbi pár évben nyílt hozzáféréssel (*open access*) adják ki tanulmányköteteket és monográfiákat. Az alább ismertetendő könyv hosszan foglalkozik a zsidó kultúrára gyakorolt római és görög hatással, valamint családtagok szerepével a háztartásokban. Külön fejezetben foglalja össze a problematikus témaköröket, egy hosszabb fejezetben részfejezetekre osztva tárgyalja gyermekek és szülők kapcsolatát, a rabszolgákra vonatkozó információkat. Majd foglalkozik a sajátos zsidó jogrendszerrel. A továbbiakban a rabszolgasággal kapcsolatos fejezetét mutatjuk be.

Az általam tárgyalt fejezet a „*Slavery and the Ancient Jewish Family*” (Rabszolgaság és az ókori zsidó család) címet viseli. A szerző, *Dale B. Martin* célja az antik rabszolgaság bemutatása az ókori zsidó kultúrában. A rövid vizsgálata papiruszokra és feliratokra alapozva néhány bizonytalanságot és biztos pontot sorol fel, miközben az ókori római rabszolgasággal hasonlítja össze a zsidó rabszolgatartást.

A fejezet elején a Martin leszögezi, hogy az antik rabszolgaság szokásaitól ezen kultúra sem tért el, hiszen az antikvitásban a rabszolgaság intézménye valójában sem vallástól, sem pedig a népcsoporthoz való tartozástól nem függött. Ennek értelmében természetesen fordultak elő izraelita vallású rabszolgatartók és rabszolgák egyaránt.

A szerző a történettudomány álláspontját követve megállapítja, hogy nehéz a zsidó származásúak azonosítása az ókori feliratokon, mert sokan római vagy görög nevet viseltek. Ilyen esetben a származásra csak egy-egy árulkodó nyom utalhat a felirathordozókon (példá-

ul egy-egy *menorah*). A rabszolgák feliratainál ez még nehezebb, írja a szerző, hiszen a nevek még ritkábban adnak eligazítást. Ezenfelül semmilyen rendelkezés nem írta elő a rabszolgák számára, hogy feltüntessék feliratukon a társadalmi réteghez tartozásukat. Emiatt a zsidó rabszolgák is gyakorta észrevétlenek maradnak a kutató számára. A feliratok fontosságára azonban Martin is felhívja a figyelmet, hiszen ezek segítségével árnyalhatók a más forrásokra épülő megállapítások.

A szerző több oldalon keresztül mutatja be a kutatási problémákat, kiterve arra, hogy az általános, epigráfiai nehézségek mellett az irodalmi munkák kapcsán is fennáll néhány akadály. Történetesen például az, hogy eltérően a római jogtól, egyes hagyományos irodalmi jellegű munkák megkülönböztetik a *kánaáni* és *héber* rabszolgákat. Utóbbi csoporthoz tartozók nem tekinthetők permanens rabszolgának, hiszen egy meghatározott időszakra szegődnek egy-egy gazda szolgálatába. Mind a Misna, mind pedig a Biblia esetében találkozhatunk olyan passzusokkal, írja a szerző, amelyek arról tudósítanak, hogy a zsidó származású rabszolgák több joggal és mozgástérrel rendelkeztek, mint más etnikumhoz tartozó társaik az ókori Palesztina területén. E tekintetben egy a többitől valamelyest eltérő rabszolgotartó-rendszerrel kellene számolnunk; a szerző azonban hosszas vizsgálat nyomán megállapítja, hogy a Kr. e. I. században nem látható ilyen jellegű jogi különbség a rabszolgákkal kapcsolatban.

Martin ezután egy újabb problémás területet taglal. Egy történetet mutat be, miszerint egy rabszolga halála miatt a gazdának nem kell kifejezni együttérzését egy személynek sem, a gazdának pedig nem kell a halottat meggyászolnia. A történet rávilágít egy problémára a római és a héber jogrendszerrel kapcsolatban. Tudniillik, a rabszolga a héber jogrendszer szerint is egy nehezen kezelhető kategória: bár ingóságának számít, így jogi értelemben nem ember, mégis *akaratum* van, ahogy más embernek képesek kifejezni szándékaikat. A rabszolgák tehát egy-egy ember háztartásának tagjai voltak, azonban csupán idegenként tartották őket számon, akárcsak a pogányokat. Ez a gyakorlati jogi probléma a rómaiaknál a rabszolga tulajdoni (*res*) valamint személyi (*persona*) mivoltának kettőségében jelenik meg. Így az ókori zsidó rabszolgotartás ebben a tekintetben sem különbözik jelentékenyen a római jogrendszerben tapasztaltaktól.

A továbbiakban a szerző több írásos példával illusztrálja, mennyire hasonló volt a zsidó rabszolgatartásban a felszabadítás (*manumissio*) és az azt követő *patronus-cliens* kapcsolat jellege a római és görög szokásokhoz. Azzal a különbséggel, derül ki később, hogy abban az esetben marad szoros kliensi viszony a felszabadítóval, ha a manumissióról árulkodó jogi dokumentumban megegyeztek erről a felek. A továbbiakban találkozhatunk többek között olyan zsidó származású rabszolgákkal és felszabadítottakkal Neapolisban (a mai Nápoly) talált feliratokon, akik a császári udvarhoz tartoztak. Ezentúl Martin a Róma városában található feliratokkal foglalkozik, és rávilágít egy szembe-tűnő különbségre, miszerint sok zsidó származású nem használta az epigráfiai forrásokon szokásosan megtalálható *libertus* (azaz felszabadított) kifejezést, illetve annak rövidítéseit. Ezzel kapcsolatban azonban megállapítja, hogy valószínűleg onomasztikai (tulajdonnévi – a szerk.) változások mentek végbe a birodalomban a Kr. u. III–IV. század folyamán, aminek köszönhetően egyre inkább eltűnőben voltak a korábban használt „l” vagy „lib” rövidítések a felszabadítottakhoz kapcsolódó feliratokról.

Róma vizsgálatát követően Palesztina területére tereli az olvasót a szerző, ahol olyan felszabadítottakat mutat be, akik korábban feltehetőleg Rómában voltak rabszolgák, a felszabadítást követően pedig római polgárjoggal tértek haza. Erre az esetre a legjobb példa Nero császár anyjának *libertusa*, Theodotos, aki egyenesen a császári udvarból térhetett haza. Az egyébként is befolyásos családból származó férfi még több presztízzsel érkezett vissza otthonába, hiszen a Kr. u. I. század egyik legbefolyásosabb nőjének felszabadítottjaként a provinciában is nőtt a tekintélye.

A továbbiakban Martin rátér a zsidó származású rabszolgatartókra, akik birodalom szerte megjelentek. Találkozunk olyan befolyásos családdal, akik a Ptolemaioszokkal üzletelve bocsátottak áruba rabszolgákat, sőt néhány Egyiptomban élő női rabszolgatartóval is. A szerző részletesen tárgyalja az olyan feliratokat, amelyeket egyes zsidó családfelek állítottak, azon felsorolva a háztartáshoz tartozókat, így a rabszolgákat és felszabadítottakat is. Martin egy igen érdekes részletre hívja fel ebben a részben az olvasó figyelmét. Mégpedig a *thremmata*

fogalmának megjelenésére, amellyel kapcsolatban nem tudjuk pontosan eldönteni, hogy a befogadott gyerekek (*alumni*) vagy a háznál született rabszolgák (*vernae*) csoportjába tartoznak-e. Ezzel kapcsolatban a vizsgálatot a *threptos* társadalmi csoportjával folytatja, amely terminus gyakran ekvivalens a *thremma* kifejezéssel. Így mindkét fogalom olyan státuszt jelenthet, amely a rabszolga és a szabad jogállás között lehetett, sajátlagos pozícióval járhatott a háztartáson belül.

Martin zárásként végül megállapítja, hogy szintén fontos hasonlóság a római és a zsidó rabszolgatartás között a császári és a királyi családok háztartásában felemelkedő felszabadítottak és rabszolgák léte. A részben a Kr. u. I. században uralkodó két Heródes Agrippa nevű királyok felszabadítottjaival ismerkedhetünk meg. Ám a szerző továbbiakban kitér a politikai, vallási és katonai elit rabszolgáira és *libertusaira* is. Így például Fülöp, Agrippa tábornoka rendelkezik hűséges felszabadítottakkal, akikre bizalmas üzenetek bíz, hogy azokat továbbítsa a címzetteknek.

Vizsgálatának konklúziójaként azt állapítja meg, hogy a rabszolgatartás jellege lényegében nem tér el más keleti provinciáktól vagy épenséggel Rómától. Tudniillik, ahogy az Újszövetség evangéliumai is beszámolnak arról, hogy a zsidó rabszolgatartók a munkaerőpiac valamennyi területén alkalmaztak rabszolgákat. Ennek megfelelően a háztartások városi rabszolgái mellett fellelhetők a vidéken termelő vagy pásztorkodó rabszolgák is. A fejezet végén Martin kiemeli, hogy vannak azért bizonyos különbségek a római rabszolgatartástól: így például a zsidó jogrendszer szerint a rabszolgák a felszabadításkor nem automatikusan kapták meg polgárjogot. Ennek értelmében – állapítja meg a szerző – a zsidó rabszolgatartás és rabszolgaság nem sokban különbözött az ókori Mediterráneum más népeitől, így, bár a kulturális sajátosságok vizsgálata szükséges a témában, mégis fontos tudatosítanunk, hogy inkább földrajzi és gazdasági eredetű különbségek lelhetők fel, amelyek nem vezethetők vissza szorosan a vallási és etnikai különbségekre.

Dale B. Martin: Slavery and the Ancient Jewish Family (Rabszolgaság és az ókori zsidó család). In: Shaye J. D. Cohen (szerk.), *The Jewish Family in Antiquity*. Brown Judaic Studies. 2020. 113–130.

Gacsal Dóra

Az ókori druidák új megvilágításban

Miranda Aldhouse-Green Rethinking the Ancient Druids. An Archaeological Perspective című műve az University of Wales Press gondozásában jelent meg 2021-ben a *New Approaches to Celtic Religion and Mythology* sorozatban. Miranda Aldhouse-Green nevét aligha kell bemutatni a keltákkal foglalkozó szakembereknek, hiszen a szerző évtizedek óta a kelta vallással foglalkozik, és számos jelentős monográfiát publikált Miranda J. Green néven is. A kötet elsősorban a druidákkal és a talán szakrális vonatkozású leletekkel foglalkozik, emellett azonban röviden megvizsgálja az írott forrásokat is. A kötet célja a szerző bevallása szerint részben az, hogy a régészeti anyagok elemzésével kiegészítse *Nora Chadwick* 1966-ban megjelent *The Druids* című monográfiáját (1. o.), amely főként az irodalmi források elemzésével foglalkozott.

A mű az előszót és az utószót nem számolva kilenc nagyobb fejezetre oszlik, melyeket végjegyzetek zárnak. A kötet szerkezete leginkább egy tanulmányfüzérre emlékeztet, melyben számtalan röviden kifejtett téma található, amelyek az egyes tematikus fejezetek főbb témájához kapcsolódnak. Emiatt azonban a mű szerkezete nehezen áttekinthető, mert egyrészt az egymást követő témák még egy tematikus fejezeten belül sem feltétlenül kapcsolódnak szorosan egymáshoz, másrészt pedig az érdekesebb lelőhelyekkel és részproblémákkal a szerző a szerkesztési elvek miatt több fejezetben is foglalkozik, és emiatt a gondolatmenete néhol nehezen követhető. A számos rövid – fél-egy oldal terjedelmű – téma és az imént említett szerkesztési módszer miatt nem vállalkozom minden résztéma részletes bemutatására, így a tartalom ismertetése során csak a fontosabb részekre kívánok kitérni.

Az első fejezetben (*Time and Space: Contextualizing Druids in the Ancient World*) a szerző a görög és latin nyelvű irodalmi forrásokkal foglalkozik (10–20. o.), amelyeket általában egy későbbi fejezetben kifejtett probléma miatt ismertet. Az irodalmi források bemutatása azonban nagyon felületes, és ez sajnos a későbbiekben is jellemző marad. A fejezetben a szerző először arra a kérdésre keresi a választ, hogy hol és mikor voltak jelen a druidák (10–12. o.). Mivel a későbbiekben előfordulnak majd olyan személyek, akik egyben vezetők és a vallási élet fontos szereplői is lehetnek, a szerző foglalkozik Divitiacusszal és Dumnorixszel is, akikről úgy véli, hogy druidák lehettek (13–15. o.). Ezek mellett röviden szó esik a druidák negatív ábrázolásáról (14–18. oldal), és a kései irodalmi forrásokról is (18–20. o.). A fejezet végén pedig a szerző a modern sámánok és a druidák üldözése között von párhuzamot (20–22 o.).

A második fejezetben (*Barbarians and Wise Men: Rethinking Classical Texts*) továbbra is a klasszikus szerzők leírásai vannak terítéken, amelyekkel kapcsolatban a következő kérdések merülnek fel: mennyire tekinthetőek megbízhatónak ezek a források, milyen manipulatív elemeket tartalmaznak, és hogy mi lehetett a célja az ókori auctoroknak a manipulatív elemekkel (27. o.)? A könyvben a legnagyobb hangsúlyt Julius Caesar beszámolója kapja, ezért talán nem meglepő, hogy Aldhouse-Green az ő leírásával foglalkozik először (25–27. oldal). Caesart követően Poseidónios (27–28. o.), majd pedig Diodóros kerül a figyelem középpontjába (28–29. o.). A szakirodalomban általában azt feltételezik, hogy Diodóros a druidákról és gallokról szóló leírása megalkotásához jelentős mértékben felhasználta Poseidónios munkáját, Aldhouse-Green azonban ezt a nézetet kiegészíti, és úgy véli, hogy Diodóros emellett Caesar munkáját is felhasználta. Feltételezése azonban véleményem szerint nem kellően alátámasztott, ugyanis az elképzelés arra a megfigyelésre épül, hogy Caesar is és Diodóros is megemlíttette leírásában az emberáldozatot és a lélekvándorlást.¹ Ez a párhuzam azonban több okból sem te-

¹ Diodorosról magyarul lásd Illés I. Á. (2020): Philippos halála Diodórosnál (Diod. XVI. 91–94) Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Illés Imre Áron. *Ókor* 19/3. 99–107. old; továbbá Illés I. Á. (2021): Nagy Sándor uralkodása. *Diodóros Történeti könyvtárának 17. könyve*. Martin Opitz Kiadó, Bp. 144 o.

kinthető helytállónak, mert annak ellenére, hogy a szerző határozot-
tan úgy véli, hogy Caesar munkájában megjelenik a lélekvándorlás,
ez nem feltétlenül van így,² valamint a két szerző leírása között olyan
lényeges, a szerző által figyelmen kívül hagyott eltérések is vannak,
melyekből a teljesség igénye nélkül kettőt kívánok példaként kiemel-
ni: a két munkából eltérő válaszokat kapunk arra a kérdésre, hogy
milyen céllal mutattak be a gallok emberáldozatokat, továbbá az ál-
dozatbemutató módszerei sem egyeznek meg, mert míg Diodóros az
áldozatok leszúrásáról és karóba húzásáról ír,³ addig Caesarnál a még
élő áldozatok elégetéséről olvashatunk,⁴ vagyis az emberáldozatok-
ról szóló ismereteit Diodóros az eltérések miatt nem vehette át Cae-
sartól. Diodóros beszámolója után a szerző kisebb témákra osztva
sorra veszi a forrásokban fellelhető torzításokat és „hamis híreket”
(30–36. o.), melyek közül főként a barbár vallásos asszonyokat, va-
lamint az emberáldozatokat emeli ki. Az emberáldozatok betiltásá-
val kapcsolatban azonban van egy tárgyi tévedés, mely a felhasznált
szakirodalom felületes értelmezésének tudható be. Aldhouse-Green
szerint ugyanis az emberáldozatokat Augustus tiltotta be először (35.
o.), azonban az általa hivatkozott műben nem pontosan ez olvasható,
és a forrásaink is egyértelműen cáfolják ezt az állítást.⁵

A harmadik fejezet (*Spiritual Spaces: Rites and Beliefs in Iron
Age Britain and Gaul*) a galliai és britanniai spirituális helyekkel,
a rítusokkal és a hiedelmekkel foglalkozik. A szerző először a ter-
mészetben fellelhető szent helyeket és az ezeknél fellelhető tárgyi
leleteket veszi górcső alá (40–49. o.). Kifejezetten jól sikerültek a

2 Kapi P. (2018): Megjegyzések Pomponius Mela druida és túlvilágképéhez. In: Kovács I. (szerk.): *Agón. A Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiosorum Philologiae Classicae XII. országos konferenciáján elhangzott előadások*. Eötvös Kollégium, Buda-
pest. 32–34. o.

3 Diod. 5. 31. 3–4; 5. 32. 6.

4 Caes. *Gal.* 6. 16.

5 Augustus tiltásáról bővebben ld. Takács L. (2020): Vallási türelem és vallástüldözés a Ró-
mai Birodalomban. In: Posán L., Veszprémy L., Isaszegi J. (szerk.): *Vallásháborúk, feleke-
zeti konfliktusok Európában és a közeli térségekben az ókortól napjainkig*. Zrínyi Kiadó,
Budapest. 17. o., valamint Kapi P. (2019): Tiberius druidák ellen hozott rendelkezése az
irodalmi források tükrében. In: Kerti Anna Emese (szerk.): *Concentio: A Collegium Hun-
garicum Societatis Europaeae Studiosorum Philologiae Classicae XIII. országos konfe-
renciáján elhangzott előadások, II. kötet, Piliscsaba 2019. május 31.* ELTE Eötvös József
Kollégium, Budapest. 112–113. o.

barlangokról, tisztásokról és a szent vizekről írt részek, és a mű nagy erénye, hogy a többi druidákról szóló monográfiához képest jóval részletesebb az ezekhez kapcsolódó régészeti anyagok bemutatása és elemzése. A természetben előforduló szent helyek után a szentélyekről és a hadizsákmányból az istenek számára felajánlott tárgyakról olvashatunk, majd újból előkerül az emberáldozatok kérdése, azonban emellett az olyan extrém szokásokról is szó esik, mint a fejevadászat és a rituális kannibalizmus, bár ez utóbbi létezése a szerző szerint sem teljesen bizonyított (49–53. o.). A fejezetet a szerző néhány temető és sírlelet bemutatásával zárja (53–55. o.), ám a temetkezésekről részletesebben majd csak jóval később olvashatunk.

A negyedik fejezet (*Images and Symbols: Sacred Art and the Druids*) főként a művészeti alkotásokat, azokon belül is a képi ábrázolásokat, a díszítettet és talán rituális célra készített tárgyakat, a szobrokat és a szimbólumokat vizsgálja, amellett, hogy megpróbálja bemutatni, hogy a druidáknak milyen szerepe lehetett ezeknek az ábrázolásoknak a kialakulásában. Ezekben belül nagy hangsúlyt kap a talált kelta nyakperecek (60–62. o.), az érmék (63–66. o.) a fejebrázolások (66–70. o.), az állat- és hibridábrázolások (70–72. o.) és a fafaragványok (72–74. o.) vizsgálata és elemzése.

Az ötödik fejezet (*Welsh Connections: Spotlight on Druidic Wales*) részben a walesi lelőhelyekről és a walesi középkori mítoszokról szól, de a mítoszok kapcsán előkerül az alvilág és az újjászületés motívuma is (79–82. o.) A fejezet elején a szerző a mitikus történetekben említett rituális eszközöket veszi sorra, elsőként az üstöket, amelyeknek nem csak a mítoszokban szántak jelentős szerepet, legalábbis a régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy ezek felajánlása gyakori volt. Ez talán annak tudható be, hogy a mitikus történetekben az üstök néha varázserővel rendelkeztek (82–83. o.). Az üstök mellett más, étkezéshez használt eszközök is fontos szerepet játszhattak a vallási életben, például azok a díszes kanalak, amelyeket talán jóslásra használhattak, de ilyenek lehettek azok a díszített fülű söröskorsók is, amelyek az ünnepi lakomákon kerülhettek elő (83–85. o.). A koronákkal és a fejdíszekkel foglalkozó oldalakon a Mill Hillnél talált díszített fejpánt kerül előtérbe, melyről azt feltéte-

lezik, hogy egy „harcos pap” viselhette. Ez a fejpánt hasonló vallási szereppel rendelkezhetett, mint az a Cerrig-y-Drudionnál talált fejedő, melyet először egy felfüggesztett tálnak tartottak (85–86. o.). Ugyan a tavakról és a természetben előforduló szent helyekről már esett szó a harmadik fejezetben, Aldhouse-Green újra visszatér ehhez a témához, ugyanis a Llyn Cerrig Bach tónál talált fogadalmi tárgyak arról árulkodnak, hogy a tavat egykor szentnek tarthatták (87–89. o.). A fejezet végén a szerző újra a faragott kőfejekkel foglalkozik, melyeknek a nyitottra faragott szája miatt elképzelhető, hogy köze lehetett a jósláshoz (90–91. o.), végül pedig a barlangok, mocsarak és szent helyek bemutatása következik (91–92. o.).

A hatodik fejezetben (*A Holy War: Boudica and the Druids against Rome*) a Boudica felkeléshez (Kr. u. 60/61) köthető rituális motívumok vizsgálata válik igazán hangsúlyossá. A fejezet elején a szerző a Boudica felkelés közvetlen okaival, illetve azok előzményeivel foglalkozik (97–99. o.), ezután a lidowi férfiról olvashatunk, akit feltehetőleg az első század közepén áldozhattak fel, talán pont a felkelés idején (99–101. o.), majd felmerül az a kérdés is, hogy druida lehetett-e Boudica (101–103. o.). A Londinium, Verulanium és Camulodunum sorsával foglalkozó témában nagy hangsúlyt kap az a motívum, hogy a felkelés során Camulodunumban lefejezték a császár szobrát, mert ennek a mozzanatnak a kelta fejkultuszt is figyelembe véve talán valamilyen mélyebb jelentése is lehetett (103–104. o.) A szerző foglalkozik a felkeléshez kapcsolódó jósjelekkel, és megvizsgálja, hogy azoknak milyen szerepe volt Cassius Dio, valamint Tacitus narratívájában (104–106. o.). Cassius Diónál emellett azonban megjelenik az áldozati bosszú motívuma is, ugyanis Dio leírása alapján a felkelés során több római nemes asszonyt felakasztottak, és megcsonkítottak, és elképzelhető, hogy Boudica ezekkel akarhatta jelképesen megbosszulni lányai megerőszakolását (107–109. o.). A fejezet végén felmerül az a kérdés is, hogy hitelesnek tekinthető-e Cassius Dio Boudica díszes temetéséről szóló leírása, a kérdésfelvetést pedig az indokolja, hogy a régészek még nem találták meg ennek a temetésnek a nyomait (109–110. o.).

A hetedik fejezet (*From Runes to Spoons: Divining the Divine*) a jóslással és az ahhoz köthető ókori leírásokkal és leletekkel foglalkozik. A második fejezettel kapcsolatban már jeleztem, hogy Aldhouse-Green nem feltétlenül értékeli helyesen Diodóros beszámolóját, és ez a probléma itt is tetten érhető, mert a fejezetet egy Diodórostól származó idézet (5. 31. 3–4.) nyitja, melyet J. J. Tierney fordításában olvashatunk.⁶ Tierney fordítását azonban Aldhouse-Green némi módosítással közölte, a módosítás tényét azonban a szerző egyáltalán nem jelezte. A nem túl pontosan idézett fordításban ugyanis Aldhouse-Green egy kritikus helyen az egyébként gallokra utaló *theyt* egy *the Druidsra* cserélte, s ez a módosítás azon a ponton a szövegkörnyezet miatt egyáltalán nem indokolható. Így a szerző által közölt fordítás tévesen a druidákat veszi alanynak a gallok helyett, és azt sugallja, hogy az emberáldozati szertartásokat a druidák végezték el, de ezt az értelmezést a mondat egyébként nem idézett szövegkörnyezete egyértelműen cáfolja. Diodóros ugyanis valójában arról írt, hogy ezeket az áldozatokat azok a jósök végzik el, akiket Diodóros leírásában határozottan megkülönböztetett a druidáktól, így az Aldhouse-Green által rosszul átfogalmazott fordítás téves képet tár az olvasó elé (113. o.). Igen részletes azonban a Stanway mellett talált „orvos” sírjának a bemutatása (116–118. o.). A felhozott párhuzamok alapján jogos a szerző felvétele, mely szerint elképzelhető, hogy a sírba temetett tárgyak közül az „orvos” néhányat akár a jósláshoz is használhatott, és elfogadható az a megállapítás is, hogy nem feltétlenül minősíthető minden nála talált lelet orvosi kelléknek. A fejezetben kiemelt szerepe van a germán hagyományok és párhuzamok vizsgálatának, melyek egyrészt a már említett „orvos” sírjának az elemzéséhez adnak alapot (114–115. o.), másrészt pedig a szerző a germán jós papnő, Veleda és a druidák között von párhuzamot (118–120. o.). Viszonylag egyedi azoknak a gallo-római templomokban talált tárgyaknak a bemutatása, amelyek segítségével olyan növényeket égethettek el, amelyek a használatát transzállapotba juttathatták (120–123. o.). A fejezet végén pedig egy Caesar által említett személyről, Gutuatrusról, és a colongnyi naptárról olvashatunk (124–126. o.).

⁶ J. J. Tierney (1960): *The Celtic Ethnography of Posidonius. Proceedings of the Royal Irish Academy*, 60 (1959–60), 189–275; 251. o.

A nyolcadik fejezetben (*Druids and Deities: Changing Spirits in Roman Gaul and Britain*) a druidák mellett nagy figyelmet kapnak a kelta istenek és azok a lelőhelyek is, amelyek mágikus praktikák gyakorlásáról tanúskodnak. A fejezetet Lucanus leírása nyitja, aki három olyan gall istent említ, akiknek a létezését a feliratok és az ábrázolások igazolják (131. o.). Rendkívül érdekes a chartres-i Gaius Verius Sedatusszal foglalkozó téma kifejtése, Sedatus ugyanis amellett, hogy római polgár és valószínűleg helyi tisztségviselő lehetett, egy titkos földalatti szentélyt is fenntartott a házában, ahol a gall isteneknek áldozhattak (132–133. o.). Hasonlóan érdekesítő annak a két női sírnak a bemutatása, melyeket Kimmeridge-ben a winchesteri Lankhills római kori temetőnél tártak fel. Az itteni sírokba ugyanis olyan idős asszonyokat temettek, akiket a sírok elrendezése alapján valamiért szimbolikusan a haláluk után is el akartak hallgattatni (133. o.). Ezeket a sírokat kiegészíti a IV. századból származó Great Houghton-i asszony sírja is, akit arccal lefele temettek el, és egyedülálló módon ólomból készült nyakperect helyeztek a nyakára (134. o.). Ezt követően több ízben is az istenábrázolások kerülnek terítékre, melyek közül a coriniumi és a bolardsi ábrázolások bemutatása a legrészletesebb (135–138. o.), de a szerző a szinkretizmus kérdésével is foglalkozik (138–141. o.). A fejezet végén a Septimius által emelt, sajátos vonásokkal rendelkező Iuppiternek szentelt oszlopról és szoborról (141–143. o.), valamint a thetfordi szentélyről olvashatunk (143–145. o.), amely egykor talán nagyobb politikai vagy vallási gyűlések helyszíne lehetett.

A kilencedik fejezet (*Ideas of Afterlife: Death, Burial and Reincarnation*) részben a temetkezésekkel, részben pedig a druidák halálról és reinkarnációról szóló tanaival foglalkozik. A fejezetet egy Pomponius Melától származó idézet nyitja, mely a druidák tanításával foglalkozik (147. o.). Mela leírásának értékelése azonban korántsem tekinthető helyesnek, Aldhouse-Green ugyanis úgy véli, hogy az idézett Mela hely is a reinkarnáció meglétéről számol be (Mela III. 2. 19.), ez azonban a szöveghely alapján, úgy vélem, hogy határozottan kizárható, mert Mela itt egyértelműen arról ír, hogy a druidák tanítása szerint a holtakra egy másik élet vár a *manesek* között, azaz a

túlvilágon, tehát az idézett helyen Mela valójában az élet túlvilágon történő folytatásáról ír, nem pedig a reinkarnációról. A fejezet további részeiben a szerző a fontosabb lelőhelyeket, és a gazdagabb sírleleteket mutatja be, kiemelve az egyes helyek legfontosabb jellegzetességeit, és azok lehetséges rituális vonatkozásait (148–159. o.).

Összeségében kijelenthető, hogy a kötetben a régészeti anyagok feldolgozása színvonalas, azonban az irodalmi források elemzésével és a belőlük kinyerhető adatok felhasználásával komoly problémák vannak, főleg Diodóros és a Pomponius Mela esetében. Annak ellenére, hogy a szerző eredetileg a régészeti anyag feldolgozására vállalkozott – ami egyébként kifejezetten jól sikerült –, viszonylag nagy terjedelemben foglalkozott az irodalmi forrásokkal is, azonban ezeknek a kezelése véleményem szerint nem volt megfelelő. A kötet igen nagy hiányossága, hogy teljesen hiányoznak belőle a filológiai vizsgálatok, annak ellenére, hogy Aldhouse-Green több esetben is foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy melyik klasszikus szerző milyen másik szerzőtől vehette át az adatait. A kötet egyébként jól illusztrált, és számos olyan érdekességet is tartalmaz, melyekkel a szerző egyértelműen a laikus olvasókat is megcélozta, azonban úgy vélem, hogy a számtalan rövid, fél-egy oldal terjedelmű résztéma miatt gyakran komolyabb előzetes ismeretekre van szükség, mint amennyit a kötet pár bevezető fejezete nyújt, így a könyv olvasását elsősorban azoknak a szakembereknek javaslom, akik főként a britanniai és galliai szent helyekhez és temetőkhöz kapcsolódó leletanyagokkal kívánának részletesebben foglalkozni.

Miranda Aldhouse-Green: *Rethinking the Ancient Druids. An Archaeological Perspective*. (Új gondolatok az ókori druidákról. Egy régészeti nézőpont). University of Wales Press, 2021, 188 o.

Kapi Péter

KÖZÉPKOR ÉS KORA ÚJKOR

Évszámokkal keltezett középkori pénzek

A középkori pénzekben az évszámmal történő keltezés viszonylag későn jelent meg, és korántsem volt általános. Nem véletlen, hogy az európai numizmatikai kutatás korábban nem szentelt túl nagy figyelmet a témának.

A nagy klasszikus, *Arnold Luschin von Ebengreuth*, illetve a legfrissebb európai szakirodalom is az arab számok pénzérméken megjelenését egy 1424-es svájci (sankt galleni) verettel adja meg. A legkorábbi – de római számos – évszám viszont egy dániai vereten található: 1234, bár ezt Luschin korában még 1248-nak olvasták. Ezt követően a 14. század utolsó harmadában Rajna-vidéki pénzekben tűnnek fel megint római számmal írt évszámok. Itáliában a korábbi kutatás szerint pénzérmék datálását a pápák kezdték a 16. században, de először csak uralkodási évükkel, az első évszám 1575, de eddigre már Nápolyban is megjelentek a pénzérméken az évszámok (1572), sőt Milánóban még korábban (1549). Franciaországban már volt erre kísérlet 1532-ben, de csak 1549-től válik rendszeressé, ahogy Angliában is 1549-ben jelenik meg a datálás, ez utóbbi esetben viszont még római számokat láthatunk. Spanyolország későbbi: 1589, még későbbi Portugália, ahol csak a XIX. században lesz az évszámjelzés gyakorlat. Amint látjuk majd, ezt az összképet az amerikai kutatás eredményei – például Itália és Franciaország vonatkozásában – jelentősen módosították, pontosították.¹

¹ Arnold Luschin von Ebengreuth: *Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit*. (Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte, Abteilung V: Hilfswissenschaften und Altertümer) Verlag von R. Oldenbourg, München–Berlin, 1904. 59. o., Wörterbuch der Münzkunde. In Verbindung mit N. Bauer, K. Regling, A. Suhle, R. Vasmer und J. Wilcke herausgegeben Friedrich Frhr. v. Schrötter. Zweite, unveränderte Auflage. Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1970. 122. o., Bernd Kluge: *Numismatik des Mittelalters*. I. Handbuch und Thesaurus Nummorum Medii Aevii. (Österreichische →

Más feliratos emlékekhez képest a magyarországi veresű pénzérméken viszonylag későn jelentek meg az évszámok, viszont az évszámokat kezdettől fogva arab számmal jelezték. Nem kis büszkeséggel az 1499-es guldinert (CNH II. 266. / H. 793.), illetve aranyveretét (CNH II. 266. / H. 738.) szoktuk említeni, de rögtön hozzá kell tenni, hogy ezek nem voltak forgalmi pénzek. Forgalmi pénzeinken 1503-tól szerepelnek évszámok (aranyforinton először: CNH II. 260B / H. 771.; denáron először: CNH II. 277–278A / H. 811.), de onnantól kezdve következetesen feltüntetik a verési évet. Ez az újítás a Thurzók körmöci tevékenysége idején történt, vélhetőleg külföldi mintára, de kifejezetten erre vonatkozó korabeli forrás nem ismeretes.²

A középkori európai évszámos pénzek amerikai kutatói

Meglepő módon azonban az évszámos középkori európai pénzekkel kapcsolatos tudásunkat három amerikai kutatónak köszönhetjük. A témában elsőként megjelent és sokáig egyetlen összefoglalás *Albert Romer Frey* katalógusa volt.³ Frey 543 típust közölt, viszont a kisebb névértékűeket rendszerint csak jegyzetben említette meg (ha egy garast közölt, a hozzá tartozó szintén évszámos félgarast már csak említette). Frey 1915-ös munkájához, azt újra kiadva 1978-ban *David Cervin* készített kiegészítést: további 265 típust azonosított és közölt le. Gyűjtését tovább folytatta, és 2000-ban azt még további 80 darabbal egészítette ki. Frey rendszere szigorúan időrendi volt, az anyagot nem választotta szét országok és kibocsátók szerint, hanem időrendi sorban közölte. Kritikusai ezt felróják neki, ugyanakkor didaktikus szempontból ennek a rendszernek is vannak előnyei.⁴

Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte 769., Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission 46.) Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften – Münzkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, Berlin–Wien, 2007. 48 o.

2 Az egyes típusoknak a legegyszerűbb itt utána nézni: *Lajos Huszár*: Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis heute. Corvina – Battenberg, Budapest–München, 1979. 115., 119., 122., 126. o.

3 *Albert R. Frey*: The Dated European Coinage Prior to 1501. American Numismatic Society, New York, 1914. (újra kiadásai kiegészítésekkel: 1978., 2000.)

4 Frey művének értékeléséhez: *Robert A. Levinson*: The Early Dated Coins of Europe 1234–1500. An Illustrated Catalogue and Guide to Dated Medieval Coinage. Second edition. Coin & Currency Institute, Williston, 2019. 10–11. o.

Frey és Cervin után *Robert A. Levinson* vállalkozott arra, hogy az 1234–1500 közötti európai évszamos pénzeket megvizsgálja: műve először 2007-ben, majd 2019-ben jelent meg. Jelen írásban katalógusának második kiadását szeretném ismertetni. Bevezetésként rögtön fel is kell hívnom egy módszertani problémára a figyelmet, nevezetesen, hogy tárgykörét Levinson sajátosan határolja le: katalógusában az előbb említett szerzőkhöz hasonlóan ő sem tér ki azokra az európai, illetve a keresztetek által a Szentföldön kibocsátott, ám arab feliratot viselő érmékre, amelyek szintén tartalmazznak évszámot (ezekről viszont egy külön függelékben olvashatunk).

Levinson művének bevezető részében rövid történeti összefoglalást ad. Kiemeli, hogy miközben Dionysios Exiguus már a 6. században kidolgozta a Krisztus születésétől számított időszámítás rendszerét (AD), fura mód az igény, hogy a pénzeket ezen rendszer szerint keltezzék, még vagy 700 évig nem merült fel. Az első ilyen pénzérme egy dáni ai püspökség, Roskilde 1234-ben kibocsátott verete volt, ezt követően viszont Skandinávia területén egészen 1478-ig kellett várni a következő évszamos pénzre. A roskildei veretre egyébként sincsen magyarázat, egyelőre a kutatás „anomáliaként” értékeli. Európa más területei sem siettek felzárkózni. 1372-ben viszont Nagy Károly egykori székvárosa, Aachen kezdett évszamos pénzeket kibocsátani, illetve ezzel egyidejűleg a németalföldi Schoonvorst-Sichem ura, II. Renaud (1369–1396) is ilyen érméket hozott forgalomba. Előbbi következetesen folytatta ezt a gyakorlatát az elkövetkező ötven évben, utóbbi esetében inkább csak epizódyszerű jelenségről beszélhetünk. 1424-ig összesen négy kibocsátó esetében tapasztalható évszamos pénzverés: a roskildei püspökség, Aachen városa, Schoonvorst-Sichem ura, illetve II. Frigyes német király, majd német-római császár (1212–1250) szicíliai királyként (itt I. Frigyes néven 1197-től uralkodott) 1198-ban kibocsátott aranypénze sorolható ide, ám ez utóbbi arab felirattal készült (ennek okán a katalógusban nem szerepel, csak az egyik függelékben kapott helyet), egyik oldalon AH (hidzsra szerinti) keltezést találunk arab számokkal (595), másik oldalán a keresztény évszám (1198) olvasható arab szövegezéssel.⁵

5 Tekintettel arra, hogy az AH 595. év novemberben kezdődött, így a pénzt nyilvánvalóan az AD 1198. év vége előtt verték, lásd: *Levinson* i. m. p. 307. A Sziciliában vert, arab feliratú, évszamos keresztény pénzérmék kérdését már Frey is érintette, bár ő a korábbi normann uralkodók pénzveréséből hoz példákat: *Frey* i. m. p. 4.

1424-ben azonban újabb kibocsátó jelentkezett: a Sankt Galleni Apátság. Többről van szó, mint pusztán „csatlakozásról”, hiszen ezeken a vereteken – szemben a korábbiakkal – már arab számokat láthatunk évszámjelzésként. A sankt galleni plappart még egyedi jelenség volt, mert egyrészt ezt követően évtizedekig nem vertek itt évszámos pénzeket; másrészt a legközelebbi arab számot használó európai veretre 1456-ig kellett várni: egy Grazban vert stájerországi pfennigen és egy bécsújhelyi krajcáron láthatunk ilyen évszámot.

Jól láthatóan tehát szórványos jelenségről van szó, a kibocsátók részéről az az igény, hogy vereteiket AD keltezzék, kifejezetten ritkának mondható. A XV. század második felében, 1500-ig azonban hirtelen megváltozott az összkép, az évszámos pénzek fokozatosan általánossá váltak.

A korai évszámos pénzek új korpusza

Levinson könyvének első kiadását 27 év gyűjtőmunka előzte meg, eleinte kifejezetten azokra az érmékre koncentrált, amelyek kimaradtak Frey katalógusából. Végül összesen 1250 típust és altípust sikerült összeszednie (egy típus egy adott dátumhoz kapcsolható meghatározott névértékű veret, amelyet egy állam vagy egy uralkodó adott ki, míg az altípus ennek változata). A második kiadás ehhez képest 130 újabb típussal gyarapodott, illetve módosultak egyes meghatározások, valamint a fényképanyag is.

A katalógus második kiadása négy nagyobb egységre tagolt. Az első részben egy általános bevezetést találhatunk az évszámok vereteken történt megjelenéséről, illetve módszertani kérdéseket tárgyal meg a szerző. A második rész a tényleges katalógus, amelyben országok, birodalmak szerinti bontásban közli a verdénként, azon belül pedig időrendben rendezett anyagot. A harmadik részben országok és verdék szerinti pénz(verés-)történeti összefoglalást olvashatunk. A negyedik részben a katalógus használatát elősegítő függelékekben értékes összeállításokat találhatunk: a kibocsátó államok felsorolását, az évszámos pénzek alkalmazott rövidítések feloldását, a vallásos feliratok fordítását, a szentábrázolásokat,

egy fotográfiai szótárt, az iszlám feliratú, de keresztény kibocsátású évszámos pénzek összeállítását (Szicília, Szentföld), a Frey-féle katalógus hibáinak kijavítását, valamint egy strukturált és annotált bibliográfiai jegyzéket.

Az anyag tagolása ugyanakkor vitatható, bár az évszámok vereteken történő megjelenésének időrendjével jórészt alátámasztható: Németország az első nagy egység, Németalföld déli, majd északi része követi, aztán a Habsburg örökös tartományok és a szomszéd országok következnek (Magyarország is itt nyert elhelyezést, holott éppenséggel ekkor – 1499/1500-ban – ez még egyáltalán nem indokolt), majd Svájc, Skandinávia és Itália után Franciaország zárja a sort. Az egyes típusok/altípusok fényképpel és részletes numizmatikai meghatározással, referencia-hivatkozásokkal szerepelnek. A Levinson által kidolgozott, és már az első kiadásban alkalmazott osztályozási rendszert a gyűjtők viszonylag hamar átvették, így a második kiadásban is ezt használja. Levinson alaposan kimunkálta ezt a szempontrendszert, ami alapján világosan meghatározható, hogy mi tekinthető típusnak és altípusnak, és mi nem. Ebben egyébként az általános numizmatikai gyakorlathoz igazodik. Katalógusába viszont nem vette fel az „*exonumia*” kategóriába sorolható tárgyakat, például a zsetonokat. Bár ezek között meglehetősen ritka az évszámmal ellátott veret, néhány előfordul, azonban a hagyományos numizmatikai meghatározás szerint nem tekinthetőek fizetőeszköznek (funkciójuk más), így ezeket Levinson annak ellenére sem vette fel a katalógusba, hogy Frey többször idézett művében két ilyen tárgy is szerepel. A bevezetésben a szerző külön módszertani fejtegetést szánt az előlap és a hátlap, majd az ellenjegyek kérdéseinek, ezek a részek valójában megint csak az általános numizmatikai közmegegyezésnek megfelelően foglalják össze az ezekkel kapcsolatos ismereteket. Külön kitért a pénzmemekre, azok elnevezéseire, a pénzverésben felhasznált alapanyagokra, a súlyokra és az ezek kapcsán tapasztalható eltérésekre. Kifejezetten a gyűjtői érdeklődést elégíti ki a ritkaság jelzésére alkalmazott rendszer ismertetése (C-től ('*common*') az R6-ig ('*unique*'), ahogy az egyes típusok (többféle – nagyon szép (VF= '*very fine*') és kiváló (EF = '*extremely fine*') – minőséghez tartozó, dollárban meg-

határozott) becsértékének megállapítása is.⁶ A katalógus rendszerének megértéséhez mindenképpen ajánlott a bevezető fejezet alapos tanulmányozása!

Új eredmények

Levinson műve számos ponton finomítja az európai numizmatikában eddig élt közmegegyezést az évszámos pénzek egyes európai országok pénzverésében történt megjelenéséről. Az elmúlt száz év kutatásainak köszönhetően tudható például, hogy az évszámos pénzek franciaországi megjelenése is hamarabb történt, mint azt a korábbi kutatás Frey nyomán állította, igaz, az első évszámok tartományi vereteken jelentek meg: Lotharingia (1491), Bretagne (1492). Észak-Itáliában is vertek már a XV. század végén évszámos pénzeket: Forlí (1480), Bologna (1494), Milánó (1497). Ami különös, hogy 1500-ban már maga a Pápaság is bocsátott ki évszámmal keltezett pénzt (háromszoros aranyforintot), ebben minden bizonnyal szerepet játszott az is, hogy a kibocsátás évét az egyház szentévnnek minősítette (ahogy az érme körirata fogalmaz: ALEXANDER·VI:PONT:-MAX / IVSTIT:PACIS:Q:AN:IVBILEI:MD). Ez a pápai évszámos pénzkibocsátás azonban ekkor még epizódyszerű volt.

Néhány szót megérdemelnek a kötetben szereplő magyar évszámos veretek is. Mivel a kötet záróévszáma 1500, így már nem kaphattak benne helyet a bevezetőben említett, 1503-tól vert forgalmi pénzeink. Az 1499-es évből viszont szerepel a korábban említett guldiner és aranyverete, az 1500-as évből a katalógus három típust is közöl: a CNH II. 267A / H. 794. guldinert és aranyveretét (CNH II. 267A / H. 739.), valamint egy ezüstből készült, guldiner-próba-
veretnek minősített érmét (CNH II. 286. / H. 824.).⁷ Ez utóbbit korábban forint-próba-
veretnek tartották, lévén, hogy előlapi és hátlapi éremképe egyaránt az akkor forgó aranyforintok felnagyított változata, ám eltérésekkel: ez és a Szent László lábai között látható vés-

⁶ Az angol terminológia fordításához, értelmezéséhez: *Saltzer Ernő*: Numizmatikai szakszótár. Angol–magyar. Német–magyar. Szerk. Szinovszki Sándor. Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest, 1979.

⁷ *Huszár* i. m. 115., 123., 127. o.

nőkjel továbbgondolásra érdemes az érem értékelése kapcsán. A guldiner-kérdés egyébként mindmáig a magyar numizmatika csak részlegesen megoldott problémája, a téma újabb vizsgálata nagyon időszerű lenne.⁸

Levinson korpuszának második kiadásával a gyűjtők és a kutatók, sőt a numizmatika iránt érdeklődők olyan, megkerülhetetlen kézikönyvet vehetnek kézbe, amely nélkül a középkori évszámos pénzek vizsgálata ma már nem lehetséges. A gondosan összeállított és igényesen kivitelezett katalógus nem hiányozhat(na) egyetlen pénztörténeti gyűjtőkörű szakkönyvtár polcairól sem.

Robert A. Levinson: *The Early Dated Coins of Europe 1234–1500. An Illustrated Catalogue and Guide to Dated Medieval Coinage.* (Európa korai keltezésű érmei 1243–1500. Illusztrált katalógus és útmutató a keltezett középkori pénzveréshez) Second edition. Coin & Currency Institute, Williston, 2019. 330 o. ISBN 978-087184-601-3

Gyöngyössy Márton

⁸ A guldinerekről legutóbb: *Lakos János*: II. Ulászló ezüstpénzverése. A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve 1971. [1972.] 5–27. o.

Magyarország és a Német Lovagrend a középkorban

Az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat 2021-ben adta ki a *Hungary and the Teutonic Order in the Middle Ages* című kötetet. A könyv szerzője, Pósnán László a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének egyetemi tanára és a DE-TKP „Magyarország a középkori Európában” Lendület Kutatócsoport tagja. Nem ismeretlen a téma a szerző számára: Pósnán László munkásságában központi helyet foglal el a Német Lovagrend középkori történetének kutatása, számos tanulmánya mellett több kötetet is publikált a témában (*A Német Lovagrend pénzügypolitikája a kezdetektől a XIV. század közepéig*, 2000; *A Német Lovagrend a XIII. században*, 1996). A könyv emiatt tekinthető egyfajta szintetizáló munkának, ami a szerző eddigi kutatási eredményeit igyekszik összességében bemutatni.

A kötetnek van egy hasonló címen kiadott, magyar nyelvű változata, mely valamivel korábban, 2019-ben került kiadásra. A két munka felépítése hasonló, a magyar nyelvű változatban egy XVIII. századi kitekintés és egy térképi függelék is található, amelyek az angol nyelvű munkába nem kerültek bele. Emellett vannak benne eltérések, hiszen a 2019 óta megjelent tanulmányok és eredmények is belekerültek az angol nyelvű kiadásba, így az bővebbnek, részletesebbnek tekinthető.

Érdeemes néhány szót szólni a kötet fizikai megjelenésére. A keményfedeles könyv címdoldalán az Eberhard Windecke emlékirataiból ismert jelenet látható, mikor Luxemburgi Zsigmond találkozik a német lovagokkal 1409-ben Budán, ahol megerősítette szövetségét a Német Lovagrenddel; hátoldalán a kötet rövid tartalmi összefoglalóját és a szerző munkásságának rövid leírását, valamint a Német Lovagrend mindenkori nagymesterének címerét találjuk meg. A közel B5-ös méretű munka fő szövegrészeit forrásrészletek és táblázat is tarkítja.

A könyv felépítése kronologikus sorrendet követ, folyamatában mutatva be a rend történetét a XIII. századtól kezdve egészen a magyarországi Jagelló-kor végéig, 1526-ig. Az előszót követő rövid bevezető részben, „A keresztes eszme és a szerzetes lovagrendek a XII. századi Magyarországon” című fejezetben a keresztes hadjáratok, illetve a Magyar Királyság kapcsolatát mutatja be, egészen a XII–XIII. század fordulójáig.

A kötet első nagyobb egységében, a „Az Árpád-kor” fejezetben a Német Lovagrend történetét mutatja be a kései Árpád-korban, III. Bélától kezdve egészen az Árpád-ház kihalásáig. Természetesen a szerző a legnagyobb hangsúlyt a fejezetben belül a Német Lovagrend Erdélyben való letelepítési kísérletére helyezte, részletesen bemutatva II. András magyar király és a Lovagrend kapcsolatát. Bemutatja a Német Lovagrend erdélyi telephelyeit, erődítményeit (pl. Törzburg/Töröcsvár vagy Rosenau/Barcarozsnyó), illetve a Lovagrend kiűzésének okát is.

A munka második nagyobb egysége a „Az Anjou-kor”, melyben az Anjou uralkodók és a Német Lovagrend kapcsolatát vizsgálja. Az Anjou-korra jellemző lengyelbarát politika miatt a viszony a Német Lovagrenddel igen összetettnek nevezhető, ami I. (Nagy) Lajos magyar–lengyel perszonáluniójának időszakában fokozottan volt igaz. Lényeges szerepet kapnak a Lajossal szövetségben indított litván hadjáratok, melyek a későbbi lovagrendi-litván ellentétnek adtak történeti alapot.

Igen hosszú részt kapott a „A Luxemburg-kor” fejezet. A Luxemburgi Zsigmond nevével fémjelzett fél évszázad alatt a magyar és a lovagrendi politikai a korábbiaknál szorosabb egységet mutatott. Ez leginkább Zsigmond német származásának és folyamatosan erősödő birodalmi státuszának köszönhető, amit a nyugati szkizma megakadályozása tovább emelt. Ebben a fejezetben a szerző többek között bemutatta Zsigmond egyik törökellenes védelmi intézkedését, miszerint a déli végvárok egy részében (pl. Szörény vagy Orsova) német lovagokat állomásoztat. Bár ez az intézkedése csak rövid ideig tartott – a lovagrendi helyőrség zsoldja nagyon magas volt, szinte megfizethetetlen, a kísérlet sikertelenségének oka tehát leginkább anyagi volt –, jól indikálja a korszakban tapasztalható magyar-lovagrendi kapcsolatok mélységét.

A következő két fejezet valamivel rövidebb terjedelmű. Az „A Hunyadi-kor” és a „A Jagelló-kor” című fejezetekben Pósan hasonlóképp

bemutatja a Magyar Királyság és a Német Lovagrend között fennálló kapcsolatot, azonban ezekben az időszakokban a Lovagrend politikai és hadászati szerepe miatt csökken a közép-európai régióban betöltött szerepe. Ezzel szemben a szerző két alfejezetben is tárgyalja a Lovagrend ugyanazon régióban betöltött gazdasági szerepét – például a magyar bányák nyersanyagai, illetve azok bérlése kapott nagy szerepet a korban, valamint a XV–XVI. században Thornban (ma: Torún, Lengyelország) létesült magyar lerakatokról, mint például a Fugger-Thurzó lerakatról van benne részletes leírás –, bemutatva ezáltal a Magyar Királyság és a Hanza-kereskedelem korabeli jellemzőit – például Thorn és Danzig (ma: Gdańsk, Lengyelország) vetélkedése, vagy a Thorn-Kassa közti termékcsere leírása – és kapcsolatait.

A kötet végén igen jelentős forrásjegyzéket és bibliográfiát találunk, ahol a német, lengyel és magyar források mellett igen sok korábbi és kortárs szakmunkát találhatunk, kezdve a hazai történet-szektől a német, cseh és lengyel szakembereken át a román és litván tudósok munkáig. A jól összeszedett, bőséges bibliográfia a fiatal kutatók és hallgatók számára megfelelő tájékozódást jelenthet. A könyvet részletes névmutató zárja le.

A munka jól összefoglalja a Lovagrend késő középkori történetét, belehelyezve azt a magyar külpolitikai kontextusba. Kellő részletességgel kerülnek szóba a Lovagrend gazdasági kapcsolatai is, így a politika- és diplomácia-történet mellett gazdaságtörténeti részekkel is rendelkezik a kötet. Egyértelműen látszik, hogy külföldieknek szánt szakmunkáról van szó, amit a több, mint 2000 lábjegyzeti hivatkozás is jól alátámaszt. Nyelvezetét tekintve a szerző határozottan, de mégis közérthetően használja a szakzsargont.

Összességében egy kiváló szakmunkáról beszélhetünk, ami igen nagy időintervallumban mutatja be a magyar–lovagrendi kapcsolatokat. Az egyedi kontextus miatt a korszak hatalmi politikája is más aspektusból kerül bemutatásra. Mindezt az azoknak is ajánlott olvasmány, akik a késő középkori Közép-Európa politikai és gazdasági viszonyaival foglalkoznak.

László Pósan: *Hungary and the Teutonic Order in the Middle Ages*. (Magyarország és a Német Lovagrend a középkorban). Research Centre for the Humanities, Budapest, 2021. 419 o. ISBN: 978-963-416-247-6

Varga Imre Solt

Az európai város politikai filozófiája: a polisztól a városállamon át a megapoliszig?

Hörcher Ferencnek, a Nemzeti Közszerződési Egyetem professzorának (az NKE Politika- és Államtudományi Kutató Intézet igazgatójának) legújabb angol nyelvű könyve a Lexington Books kiadó azon sorozatában jelent meg, amely a *Political Theory for Today* címet viseli. A széria „ars politica”-ja az, hogy „a politikai gondolkodást kiemelje az akadémiai világ szakzsargonjából és a társadalmi és politikai lét mindennapi világa számára megfoghatóvá tegyen” olyan releváns fogalmakat, mint például az egyén és állam viszonya, a közösségi és individuális erények, vagy éppen az emberi szabadság és felelősség. Azaz olyan, mondhatni örökös problematikákat, amelyek a mai világban is alapvető fontosságúak. Ebben a szellemben íródott a jelen kötet is, amelynek címében a kérdőjel nyilvánvalóan a gondolkodásra készítő szerzői felütésként szolgál.

A szerző koncepcióját Robin George Collingwood egyik írásából meríti, miszerint a múlt megértése lehetséges, ha annak „jeleit” [Collingwood szóhasználatában, (le)nyoma(ta)it: *traces*] keressük a jelenben. „Amint megleljük a múlt (le)nyoma(ta)it, amelyek még léteznek a jelenben, a két állapotot, a múltat és a jelent össze lehet kapcsolni.” A koncepció tehát bevallottan egy olyan *longue durée* típusú megközelítés (a szerző maga is használja e terminust) vagy másként „nagyszabású narratíva (*grand narrative*),” amely arra törekszik, hogy bemutassa: az európai város különböző korokban létező fizikai és „humán dimenziója” miként épül egymásra, és miként foglalja magában egy későbbi korszak a korábbi bizonyos elemeit. Mindezt a magyar várostörténetből vett példákkal (pl. Sopron, Buda), sőt személyes tapasztalatokkal is illusztrálva. A collingwoodi historizmus

sem hiányzik ugyanakkor a megközelítésből, sőt: a szerző komoly hangsúlyt helyezett arra, hogy *longue durée* narratívájával párhuzamosan kifejezetten az adott kor(szak) kontextusába belehelyezve értelmezze az európai várost, „a város mint állandóan változó jelenség történeti dimenzióját” szem előtt tartva.

E két szempont érvényesítéseként Hörcher módszerének alapeleme az *urbs* és a *civitas* antikvitásra visszanyúló megkülönböztetése, amelyben az előbbi terminus arra a fizikai keretre, infrastruktúrára, mondhatni élettérre utal a legszélesebb értelemben, amelyben az utóbbi, tehát az adott városi közösség, az ugyancsak legszélesebben értelmezett „humán dimenzió” létezett.

A narratívát jól jellemezhetjük a könyv egyik fejezetének összefoglalójában (*Az ókori polisztól az itáliai városállamig és tovább*) írottakkal, ahol a szerző így nyilatkozik: „Ez a történet négy epizódból állt: „Az ókori Athén, az ókori Róma, a középkori és a reneszánsz város. Egy bizonyos minta rajzolódott ki ebben a történetben: mindegyik lépcsőfok az előző emlékezetére épült.” Ennek során bemutatja, hogy az ókori intellektuális hagyomány (Arisztotelész és Cicero) miként lépett fúzióra az érett középkorban kialakuló városi önkormányzatok gyakorlatával, akár a tipikus középkori várost, akár az itáliai városállamokat tekintjük, valamint azt, hogy miként éledt újjá az itáliai reneszánsz politikai gondolkodásában az ókori republikánus hagyomány.

A könyvet olvasva, különösen pedig annak konklúziójaként önkéntelenül is felsejlik az olvasóban, hogy az indítatást nemcsak külföldi szerzők, nevezetesen Collingwood jelenthették a szerző számára, hanem tudat alatt, vélelmezhetően egy olyan forrásból is táplálkozott, amely szellemében mindenképpen előzménynek tekinthető: nevezetesen Szűcs Jenő klasszikus, sok tekintetben ma is érvényes történeti esszéjére, a *Vázlat Európa három történeti régiójára* gondolok. Hörcher, hozzá hasonlóan, szintén az antikvitás megtermékenyítő hatását emeli ki, bár némiképp eltérő korszakolással, főként a reneszánsz és a reformáció korára koncentrálva. Ugyanakkor Hörchernél is jelen van egy erős regionalitás, Közép-, Észak- és Dél-Európa perspektívájában. A szerző könyvének konklúziója így hangzik:

„Az európai városok nem voltak demokratikusak a szó modern értelmében. Mégis, megállja a helyét az érv, hogy a képviselői demokrácia modern formája sokat tanult az önkormányzatiság azon formájából, amelyet az európai városok fejlesztettek ki. A kormányzás e formáját, a római hagyomány alapján, republikánusnak nevezik, ahol a *res publica* eredendően a közügyeket, vagy a nép ügyeit jelentette. Később azt kezdte jelölni, amit ma államnak (*state*), *kormányzásnak*, vagy a *közügyek intézésének* hívunk. Noha a mérvadó modern felfogás szerint az alapelv, a törvény előtti egyenlőség, sem az ókori görög *politeia* sem a római *res publica* esetében nem volt kielégítő, mégis megszületett a közös kormányzás elve, és ez nagy hatást gyakorolt az európai városi közösségek önértelmezésére. Éppen ezekből az eszmékből, valamint a keresztény testvériség tanításából született meg aztán az a középkori doktrína, hogy minden egyes emberi csoport »mint egész, a csoport őseredeti és tényleges jogával bír«” (Otto von Guericke). Ennek a római- és kánonjogi eredetű fogalomnak a középkori értelmezése lehetővé tett két dolgot: jogokat, privilégiumokat és szabadságokat lehetett tulajdonítani a közösségeknek, valamint megalapozta azt a tényt, hogy a közösség tagjait kötelezettség terheli a közösség szolgálatára, ami meg kell, hogy előzze az ő egyéni érdekeiket.”

A közép-és koraujkor, valamint e korszakok ikonográfiájának kutatójaként számomra különösen szimpatikus volt, hogy a könyvben fontos szerepet kap az ikonográfia beemelése az esztörténeti narratívába – természetesen ebben az esetben is annak az elvnek a jegyében, hogy a konkrét történeti kontextus ne sikkadjon el. Ami leginkább kifejezi ebből a szempontból is a könyv újszerűségét, az nem más, mint a sienai városháza nagytermében látható freskóciklusból annak a képnek az elemzése, amely „A jó kormányzat allegóriája” elnevezést kapta a történetírásban.¹ Ez az 1330-as évek végén készült korai reneszánsz freskóciklus abból az időből származik, amikor Siena fénykorát élte, mégpedig köztársasági kormányzata idején.

¹ Erre magyarul lásd: Sashalmi Endre: Kalandozások koraujkori európai politikai ikonográfiában. in: Böhm Gábor- Fedeles Tamás (szerk.): *Bölcsészakadémia-Pécsi Tudományegyetem* 2. Pécs, 2015. 71-98. o. itt: 76-82. https://ktdt.btk.pte.hu/sites/ktdt.btk.pte.hu/files/files/bolcsesz_akademia_ebook_9789636428655_v.pdf

A freskó az erényes kormányzat legnagyobb szabású, igen komplex eszmeiséget magában foglaló későközépkori-koraújkori ábrázolása,² felvonultatva mind a teológiai erényeket, mind (nagyrészt) a kardinális és kormányzati erényeket, és az Igazságosságot, a Békét és Egyetértést állítva a politikai üzenet középpontjába mint olyan elveket, amelyek jól működő politikai közösség alapjai. A szerző, a szakirodalmat áttekintve új megvilágításba helyezi „A jó kormányzat allegóriáját” beleágyazva azt a könyv koncepciójába. Eszmetörténeti szempontból arra helyezi a hangsúlyt, hogy „a reneszánsz itáliai humanizmus kontextusát összekapcsolja a görög, római és a keresztény forrásokkal,” amelyek fellelhetők a műalkotásban.

A recenzióban végezetül pedig érdemes szót ejteni a szerző koncepciója kapcsán a könyv címlapjáról. A mai könyvek borítója vagy címlapja sok esetben semmiféle kapcsolatot nem fejez ki az adott írás tartalmával, a koraújkorban viszont elvárás volt egy címlaptól, hogy egyrészt ráhangolja az olvasót a könyvben foglaltakra, egyúttal pedig szinopszis-szerűen ki is fejezze annak tartalmát. Nyilvánvalóan a *civitas* (a polgár-állampolgár) korszakokon átívelő eszméjét csak nehezen lehetne képi ábrázolással megjeleníteni, a borítón látható kép – amely a szerző saját fotója – Sopron középkori városfalával, a mögötte levő, különböző történelmi korokra utaló épületrészekkel azonban mindenképpen az *urbs*, a keret történelmi korszakokon átívelő valóságát tárja elénk.

A könyvet, az újdonságnak számító koncepció mellett, adatgazdagsága és szakirodalmi bázisa teszi érdekfeszítővé, mellyel empirikusan hitelesíti a narratívát. Az írást bátran ajánljuk nemcsak az eszmetörténet iránt érdeklődő közönség, hanem általában véve a hazai történészek figyelmébe.

Hörcher Ferenc: *The Political Philosophy of the European City: From Police through City-State to Megapolis?* (Az európai város politikai filozófiája: a polisztól a városállamon át a megapoliszig?) Lanham-Boulder- New York- London: Lexington Books, 2021. 298 o.

Sashalmi Endre

2 Újabbban a történetírás már 1350-es évekre hozta előre a koraújkor kezdetét: Lásd pl. *Oxford Handbook of Early Modern History 1350-1750* kötetének kronológiáját.

A diplomáciai ceremóniák szerepe a kora újkorban

Ez a tanulmány kiválóan mutatja be a diplomáciai ceremóniáinak jelentőségét kora újkortól a XIX. századig tartó időszakban.

Az első fejezetben a mű rávilágít, hogy a modern kor előtti időkben, így a kora újkorban is nagy jelentősége volt a ceremóniáknak a diplomáciai életben, és rámutat a diplomáciában való szimbolikus jelentőségekre. A szimbólumok részét képezték a szereplők közötti interakciónak. A társadalmi megbecsülést is megjelenítették, szólnak a társadalmi státuszról, a kölcsönös, pozitív és negatív megbecsülésről. Leírja, hogy Európában legkésőbb a vesztfáliai békekongresszus utánra kialakult egy ceremonikus nyelv, ehhez voltak összefoglaló kézikönyvek, például a *Lünigs Theatrum Ceremoniale* vagy a *Godfroys Ceremonial de France*, *John Finets Notebooks*, és a vatikáni követeknek szóló hasonló munka. A diplomáciai jelentések is erősen formalizálódtak, ez hozzájárult a ceremonikus nyelv/stílus elterjedéséhez egész Európában. Ugyanakkor nem ritkák a félreértések a törökök esetében, akik nem vették át ugyanezt a nyelvhasználatot. Mindazonáltal domináns lett egy ún. *Vesztfáliai modell*, amely meghatározta a diplomáciai ceremonikus interakcióit, ez lett a kölcsönös bizonyágtétel alapja, míg a rendi társadalomban a társadalmi hovatartozás volt ennek a megfelelője. Így a diplomáciai életben is fontos volt a résztvevők rangjainak részletes bemutatása, mert ez jelezte presztízsüket, ez jelölte politikai súlyukat. Az uralkodók a követek fogadásánál például egyértelmű szimbólumokat használtak.

A második fejezetben a szerző bemutatja a rendi társadalomban megvalósuló diplomáciai ceremóniák főbb jellemzőit. 1648 után három szimbólum jelenítette meg a *honores regii*, vagyis a kizárólag a királyokat rangjuk és címük szerint megillető szertartási előjogokat:

az „*Excellenciás*” cím, az, hogy először ő fogadhatja a kongresszusokon megjelenő más követeket, valamint az ún. „*rechte Hand*” („jobb kéz”), amely a sorrendben a rangjának kijáró elsőbbséget jelentette a nagykövethez képest, leülés, felállás és járás közben, és szükség esetén a fejfedő felvételekor.

Fontos volt rögzíteni a különböző rangú uralkodók egymáshoz való hierarchiáját is, mert pl. a német-római császárt a XVIII. századra már nem akarták *primus inter pares*-nak elfogadni. A XVI. századtól a diplomácia keretei között megvalósuló ceremóniákból közléseket lehetett dekódolni. A diplomáciában a rang- és szerepkonfliktusok ellenőrzésére két összefonódó stratégia alakult ki: egyrészt a reprezentáció nemzetközileg elfogadott elmélete, másrészt a ceremóniák olyan kódként való feloldása, amely csak bizonyos szerepkövetelmények elfogadását vagy elutasítását ismerte.

A harmadik fejezet a rangok diplomáciában betöltött jelentőségéről szól. Idézi Johann Christian Lüngtől, hogy a XIX. századi diplomáciai események nem államok között zajlottak, hanem az uralkodók, a hercegek között. A diplomácia ekkoriban az európai potentátok közötti, személyközi kapcsolatként működött. A nemzetközi jog szerinti szuverenitást a diplomáciai feladatot ellátó személy méltóságának súlyához kötötte. Csak a királyok voltak igazán szuverénnek tekinthetők, ezért a legmagasabb szintű tárgyalásoknál pl. a Genovai Köztársaság vezetője ragaszkodott a királyi rangú féllel való egyeztetéshez. Ahol nem volt király, ott a legfőbb vezetőnek királyi jellegű szimbólumokkal kellett rendelkeznie: ilyen volt pl. a velencei doge. A királyi státuszhoz szükség volt a tárgyalások során a harmadik féltől eredő ceremonikus megbecsültségre. A királyi cím megszerzése fontossá vált a XIX. századra, a külpolitikai ambíciókkal rendelkező hercegek, választófejedelmek számára. I. Frigyes számára a porosz királyi cím megszerzése nem az alattvalói felé való reprezentálás szempontjából volt fontos (mivel számukra ez nem jelentett komoly változást a fennálló uralmi viszonyokban), hanem a diplomáciai életben, mivel csak a királyoknak járt ki a diplomáciai önállóságot jelképező ceremonikus tisztelet. Más esetekben, ha ez névleges cím önhatalmú

felvétele volt: pl. Pfalz választófejedelem esetében az általa használt szimbolikus cím, akkor azt nem fogadták el.

Az ekkori diplomáciai rendszert ezen fejedelem-centrikus jellege miatt nem nemzetközi rendszernek, hanem „hercegi társadalomnak” nevezték el. *Abraham de Wicquefort* leírja, hogy nincs világosabb jele a hercegek szuverenitásának, mint a nagykövetek közötti kapcsolat. Ezért járultak hozzá a ceremónia-szakértők a követségi joghoz, és ezért sorolták a fontos kérdések közé nemzetközi jogászok a ceremonikus kérdéseket. A nagykövetek azt a megbecsülést kapták meg, mint amit az a személy kapott volna, akit képviselt. A vesztfá-liai békét támogató Franciaország a német-római császár ellenében a korábban a német királyi udvart megillető követségi jogot a birodalom hercegségeinek, királyságainak vezetőire kívánta átruházni. Ezt végül sikerült is elfogadtatni, ezért a jogtudósok összegegyezteték a nemzetközi jog gyakorlatával a hercegségek szuverén jogait. A diplomácia világa ugyanakkor elhatárolta az uralkodókat a más szuverén potentátók körétől, azokat pedig az egyéb csoportoktól. A diplomáciai szerepvállalás mutatta az adott személyeknek az európai arisztokratikus és uralkodói körökhöz való tartozását.

A tanulmány negyedik fejezetében leírja a szerző, hogy a XVII. és a XVIII. század diplomáciáját egyáltalán nem kizárólag a szuverén uralkodók követői formálták. A modern kor gyakorlatával szemben a nemzetközi jogi kapcsolatfenntartás ekkor olyan szereplők között is zajlott, akik nem ismerték el egymást egyenlőnek. A felek ezt az egyenlőtlenséget érzetették számtalan szertartási jel bevezetésével, amelyek azonban nemcsak a kölcsönös megbecsülés elismerését tették lehetővé, hanem zűrzavarhoz is vezethettek. Ehhez kapcsolódik az a tény is, hogy a kora újkori diplomácia jelentős részben a ceremonikus jelek és cselekedetek alapos ismeretére épült. Ezzel szemben megindult egy egységesítési kísérlet még a modern nemzetközi jog kora előtt, amely szerint a kisebb erővel bíró uralkodók nem tekintették alattvalónak a diplomatáikat, hanem ők képviselői státusszal bírtak, olyan küldötként, mint akit az alattvaló küld az urához.

A követküldési gyakorlat nem az absztrakt értelmezésekből levont jogelméletre épült, ezt megmutatta a kisebb államok ceremoni-

kus gyakorlata. A városok követeit például a királyi udvarban gyakran nem fogadták el követként, hanem kérvényezőknek tekintették, akiknek le kellett térdelniük az uralkodó előtt. A kisebbségi hatalom képviselőinek gyakran meg kellett küzdeniük diplomáciai státuszuk elfogadtatásáért, a vitathatatlanul szuverén hatalom képviselői viszont megengedhették maguknak, hogy diplomáciai kiváltságukat latba vessék azért, hogy politikai céljuknak érvényt szerezzenek. Ez a fejezet rámutat arra is, hogy a diplomáciai misszió sikere nagyban függött attól, hogy milyen státusú volt az adott személy: egy nagykövetnek nemesnek kellett lennie. Egy polgár szerepvállalása az ekkori nemzetközi jog gyakorlatában elképzelhetetlen lett volna, ugyanis a társadalom rendje elleni támadásnak értékelték volna. Wicquefort korabeli írásában is hangsúlyozta, hogy igazán a nemesek tudják az uralkodók, vagy hercegek személyét és fenségét teljes méltóságukban képviselni. A városoknak és a köztársaságoknak azt javasolták a korban, hogy szenátorokat (a város elöljáróit) vagy doktorált jogászokat bízjanak meg a követi teendőkkal, ne pedig kereskedőket és kézműveseket küldjenek diplomatának. A birodalom politikai vezetőinek is alkalmazkodniuk kellett a megváltozott helyzethez, ezért egymás közötti hagyományos kapcsolataikat diplomáciai kapcsolattá alakították át, így kis lépésekben egyfajta nemzetközi jogrendszer alakult ki a birodalomban. Egyre inkább minden a diplomáciához igazodott, még a barokk kastélyok felépítése is.

Az utolsó fejezet a követi jelentéseket veszi szemügyre. A követi jelentésekben sok hasonlóságot lehet észlelni, amelynek az az oka, hogy az egész európai diplomáciára jellemzőek voltak bizonyos szabályok, részben nagyon szoros retorikai iránymutatások, amelyeket az követeknek szigorúan be kellett tartaniuk. Emiatt tehát sok jelentés hasonló volt, és ezek gyakran cserélhető elemeket és sztereotípiás megfigyeléseket tartalmaztak. A diplomatáknak visszatérésük után számot kellett adniuk az anyagi költségekről, az utazási kiadásokról, az ajándékokról. Ezért ezeket rendszeresen könyvelték, így lehetőség volt arra, hogy elszámoljanak, amit el is vártak a követektől hivataluk lejárta után. A leírás szigorú retorikai formalizálása egy küldetés körvonalazására szolgált, amely semmiképpen

sem korlátozódott bizonyos tárgyalási célok elérésére, hanem mindig magában foglalta a diplomatáknak átadott elismerést.

A tanulmány párhuzamba állítja a kora újkor és a modern kor diplomatiáit. A modern államfők és diplomáciai küldöttjeik már olyan tisztviselőkként járnak el, akiknek személyes társadalmi státusa nem releváns, a modern demokráciákban már nem ez a szempont. Ezzel ellentétben a kora újkori ceremónia a politikai kommunikáció kifinomult formája volt, amely ideális esetekben nyilvános interakcióként zajlott, hasonlóképpen, mint a diplomáciai levelezésben. A ceremónia egyfajta bonyolult jelnyelv volt, a félrevezető kommunikáció elkerülése céljából. Elsősorban a társadalmi elismerés és a társadalmi helyzet elismerése iránti igények révén zajlott. A rendi társadalomban tehát a politikai státusz elválaszthatatlan volt a magas társadalmi méltóságtól. A szuverenitás jelentette a legmagasabb politikai hatalmat, s egyben a legmagasabb társadalmi méltóságot is, amit a királyság jelképezett. A királyok szuverénként való társadalmi megbecsülésüket a nagykövet és annak ceremóniája által garantálták. Mivel azonban az európai arisztokratikus társadalomban a hagyományos uralkodó pozíciók, a királyok után rangban következő autonóm hercegek nagy száma megakadályozta a szuverenitás egyértelmű elvének érvényesülését a kora újkorban, ezért (a modern korszakkal szöges ellentétben) a nemzetközi jognak is kiterjedt gyakorlata alakult ki, nagyon különböző, teljesen, félig vagy részben autonóm alattvalókkal. Ezt az aszimmetriát ellensúlyozta a különféle küldöttségi rangok kialakulása, amelyek nem különböztek a tárgyalási képességektől, de jelzik a követek társadalmi méltóságát és a hozzájuk kapcsolódó politikai súlyt.

A politikai és társadalmi rend összefonódása magát a diplomáciai kart is érintette: a királyi nagykövetnek nemesnek kellett lennie, a köztársasági küldöttnak pedig legalább nemesi rangú jogi diplomával kellett rendelkeznie.

Végül a tanulmány utolsó szakasza kitér arra is, hogy a modern diplomáciává történő átalakulás nem csak politikai, hanem társadalmi folyamat is volt. A modern diplomáciában már nem játszik szerepet a társadalmi státusz a kora újkori és XIX. századi értelemben.

A szimbolikus eseményeknek, ceremóniáknak azonban gyakran még később is megmaradt a jelentősége, mint például Konrad Adenauer beiktatása során, amelyet a szöveg is idéz.

Ez a tanulmány tehát árnyalt képet fest a kora újkori diplomáciáról, különösen a ceremóniáknak abban elfoglalt szerepéről. Részletes és átfogó képet ad arról, kik lehettek a korban diplomaták, milyen feltételeknek kellett megfelelniük, valamint arról, hogy mennyire maradtak meghatározóak ezek a kritériumok a későbbi korokban. Rendkívül informatív, részletes mű, az olvasókat további érdeklődésre ösztönzi.

André Krischer: Souveränität als sozialer Status: Zur Funktion des diplomatischen Zeremoniells in der Frühen Neuzeit. (A szuverenitás, mint társadalmi státusz: A diplomáciai ceremónia funkciójáról a kora újkorban.). In: *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und dem Mittleren Osten in der Frühen Neuzeit*, hrsg. v. Jan-Paul Niederkorn – Ralf Kauz – Giorio Rota, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2009. 1–32.

Simon Attila

EURÓPA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Összefonódás és széthúzás: az új osztrák–magyar határ megállapítása az első világháború után

Az első világháborút lezáró békeszerződések Ausztriának ítélték a történelmi Magyarország német többségű, nyugati határsávját, a későbbi Burgenlandot. Az évekig elhúzódó határvita történetét azóta a történészek már részletesen feldolgozták. Azonban a magyar és osztrák – főleg eseménytörténettel foglalkozó – történetírásban máig nem alakult ki egy közös, a másik fél álláspontját is figyelemmel kísérő, elfogadó narratívája a kérdéskörnek. Olyannyira, hogy a határmegállapítás folyamatának még csak azonos elnevezése sem alakult ki az azóta eltelt évszázad során. Ausztria oldaláról a terület megszerzése feletti öröm tükröződik az „Angliederung” (*betagozás*), „Anschluss” (*csatlakozás*) „Einverleibung” (*bekebelezés*) és a „Landnahme” (*honfoglalás*) kifejezések használatában. Magyar részről az „elcsatolás”, „elszakítás”, vagy Burgenland „elvesztése” a leggyakoribb szófordulat, amelyek egyfajta „szenvedéstörténetként” interpretálják a nyugati határ módosítását. Mindkét értelmezés rendszerint figyelmen kívül hagyja a tényt, hogy a végleges osztrák–magyar határ kompromisszumok, kölcsönös engedmények árán alakult ki, melyek során az érintettek engedtek eredeti követeléseikből.

Murber Ibolya, az ELTE Savaria Egyetemi Központ habilitált egyetemi docense új nézőpontból közelítette meg a nyugat-magyarországi posztimperiális átmenet történetét. A történeti kutatás új szempontjának, az ún. „határtanulmányok” (*border studies*) segítségével rekonstruálta az etnikai, nyelvi, vallási sokszínűség jellemezte nyugat-magyarországi határvidék első világháború utáni eseményeit. A történettudomány ezen részdiszciplínája szerint a gyengülő központi hatalom iránymutatásai, intézkedései a határvidéken kisebb ha-

tékonysággal voltak foganatosíthatók. Ugyanis az ottani viszonyokra a határokon átívelő kapcsolatok, gazdasági-politikai összefonódások is jelentős hatást gyakoroltak. Ennélfogva a határvidékek gyakran a belső területekhez képest eltérő fejlődési jellemzőkkel írhatók le. A szerző németül megjelent, magyar, német és angol nyelvű forrásokat felvonultató monográfiájában ezen feltevések nyugat-magyarországi sajátosságait vizsgálja.¹ A munkában a történettudomány eddig feltárt esemény- és gazdaságtörténeti vonatkozásaival párhuzamosan a kortársak visszaemlékezései, a sajtó, a nemzeti érzelmek is szerepet kapnak. A kronologikus elrendezés mellett négy cselekvési szint elkülönítésével és kölcsönhatásaik elemzésével mutatja be az osztrák–magyar határ keletre tolódását. 1. A lakosság – amely aktív résztvevője volt a határváltoztatásnak – pragmatikusan viszonnyult a növekvő egzisztenciális bizonytalansághoz és a katonai jelenlét keltette félelemhez. Túlélésükhöz határokon túlnyúló kapcsolati tőkéjükből is profitáltak (feketekereskedelem, fegyverszállítás stb.), amelyet a hatóságok eredménytelenül próbáltak korlátozni. 2. A helyi politikai és katonai szereplők mozgásteret kitért, az államhatalom meggyengülésével lehetőségük nyílt különböző rövidtávú, az aktuálpolitikai realitásokat figyelmen kívül hagyó elképzelések megvalósítására. 3. A kontrollját vesztő állami hatalom elsősorban a konszolidációra, a lakossági lojalitás mielőbbi visszaépítésére és a közbiztonság visszaállítására törekedett, valamint külpolitikai sikerekkel próbálta befolyásolni a határ kialakítását. 4. A végső döntés azonban a győztes nagyhatalmak, a párizsi békehozók kezében volt, akik – a közhiedelemmel ellentétben – jól informáltak voltak a kérdéskör mibenlétéről, csupán nem tartották azt elsődleges fontosságúnak.

Mindemellett a könyv két, a korban vezető gondolatmenetet, ideológiát is rekonstruál. A „nemzeti önrendelkezés” Wilson amerikai elnök 1918. januári 14 pontja óta „varázsszónak” számított a békefeltételek kapcsán. Ausztria és Magyarország is erre hivatkozva artikulálta Nyugat-Magyarországgal kapcsolatos igényeit, azonban

¹ Magyarul ennek a munkának kicsit kibővített változata 2021 végén jelent meg, ld. Murber Ibolya: *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok*. 10. Budapest, 2021.

túlbecsülték ennek jelentőségét. A bolsevizmus ideológiája termékenyítőleg hatott a liberális-demokrata és a nemzeti radikális világnézetre, annak mintegy ellenpólusaként jelentek meg Európában – gyakran antiszemitizmussal és paramilitáris erőszakszervezetekkel karöltve, ahogy az a nyugati határvidéken is történt.

A további fejezetek időrendi sorrendben vizsgálják a kérdéskör történetét. Az 1918 előtti időszakot tárgyaló fejezet Nyugat-Magyarország háború előtti és alatti lehetőségeit mutatja be. Legfontosabb megállapítása az, hogy az etnikailag, nyelviileg és vallásilag kevert népesség politikai mobilizálhatósága alacsony volt, inkább a lokális identitástudat és a gazdasági érdekek voltak meghatározók, a „nemzeti” gondolat jelentősége még korlátozott volt. Ausztria 1918. novemberi hivatalos igénybejelentése új csoportképzési dinamikát jelentett a „prenacionális” állapotban lévő helyi lakosságra. Ugyanakkor a magyar vármegyerendszer erős centralizációja miatt nem alakulhatott ki a térség regionális azonosságtudata sem. Ennek legfőbb jele, hogy maga a terület korabeli elnevezése is problémás volt. A „Burgenland” név végül csak a határ megállapítása után honosodott meg az osztrák és a magyar közbeszédben. A határsáv osztrák gazdasági térrel való szorosabb összefonódását mutatja, hogy a helyi agrártermékek felvevőpiacai elsősorban az osztrák városok voltak, valamint a kezdődő iparosodás is a koronartartományokba és a tengerentúlra vonzotta a népesség jelentősebb részét. A háború alatt a magyar állam – saját lakosságának ellátása érdekében – erőteljesen korlátozta az élelmiszerexportot, azonban az osztrák piacok továbbra is nagyobb bevétellel kecsegtettek a termelők számára. Így 1916-tól felvirágzott az osztrák–magyar határon átnyúló csempészet, amely egészen az 1920-as évek közepéig fennállt. A hatóságok a határrezsim megerősítésével csupán korlátozott eredményeket tudtak elérni. A két birodalomrész között a fokozódó feszültségek miatt az ellenségek kialakítása már ekkor megkezdődött.

A következő fejezet az első világháború vége és a magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása közötti hónapokat elemzi. A felek államközi szinten alapvetően pragmatikusan viszonyultak Nyugat-Magyarország kérdéséhez. Mindkét állam égetőbb problémák megoldásáért

dására fókuszált, de az osztrák területi igények 1918. novemberi hivatalos bejelentése – amely nem a lakossági akaratra támaszkodott – tovább szította a feszültségeket. Ekkor a kérdést elsősorban az osztrák fél élelmiszerszükséglete és a nemzeti önrendelkezés gondolata dominálta. A széteső Monarchia utódállamai kölcsönösen függtek egymástól: Német-Ausztriának magyar élelmiszere, Magyarországnak osztrák iparcikkekre volt szüksége, amely kompromisszumra készítette a feleket. A meggyengült államhatalom a politikailag többnyire passzív lakosság mobilizálására és erőszak-monopóliumának visszaszerzésére törekedett. A lakosság bizonytalanságát a katonai erőszak megjelenése,² az osztrák igénybejelentés, a magyar kormány német autonómiát biztosító néptörvénye, a fosztogatások, a határ mindkét oldalán felerősödő propaganda tovább növelte. Ugyanakkor a határokon átnyúló gazdasági kapcsolataik erősödtek, amely a határrezsim szigorodását eredményezte. A helyi aktorok a „zavarosban halászva” megragadták a lehetőséget saját koncepcióik megvalósítására – így jött létre 1918 decemberében a Hiénc Köztársaság, elsőként a számos nyugat-magyarországi, kérészetű törpeállam közül. Az 1919 elején Párizsban összeülő nagyhatalmak – két vesztes állam problémájának tulajdonítva a kérdést – nem foglalkoztak az osztrák–magyar határral, erre csak néhány hónappal később került sor.

A magyarországi Tanácsköztársaság hónapjait taglaló fejezet a politikai szereplők súlyponteltolódását mutatja be. A párizsi döntéshozók a bolsevizmus feltartóztatása érdekében a közép-európai ügyekbe való beavatkozás mellett döntöttek. Ausztriát élelmiszersegélyekkel és a határrezsim szigorításának kikényszerítésével próbálták eltéríteni, megóvni a kommunizmustól. Mindeközben Ausztria és Magyarország is törekedett a jószomszédi kapcsolatok fenntartására. Előbbi az élelmiszerszállítmányok, utóbbi az egyre súlyosabbá váló iparcikk-hiány és az északi, illetve keleti hadjáratokhoz szükséges fegyverszállítmányok miatt volt érdekelt a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésében. Ennek köszönhetően a feketekereskedelem tovább virágzott. A lakosságon túl a helyi közigazgatási vezetők is ösztönözték

² Ezekről a témáról Murber Ibolya először magyarul írt, ld. A burgenlandi impériumváltás 1918–1924: kikényszerített identitásképzés és politikai erőszak. In: *Múltunk. Politikátörténeti folyóirat* 2019/2. 181–214.

a határon átmenő forgalmat, ellentmondva a központi intézkedéseknek. A határokon átnyúló mobilitás fokozódott, a hagyományos gazdasági motivációk mellett ideológiai szempontok is érvényesültek (antibolsevik magyar emigránsok, osztrák kommunista alakulatok). A budapesti tanács hatalom „világforradalmi” elképzelései elsősorban nyugati szomszédja felé irányultak, a bolsevik kísérlettől azonban az osztrák kormányzat egységesen elhatárolódott. Nyugat-Magyarország ügye gazdasági és ideológiai relációban új értelmezési keretet is kapott és a területi kérdés továbbra sem élvezett prioritást. Habár a francia fővárosban nem terveztek az osztrák–magyar határszakaszon módosítást, a Párizsba érkező osztrák béke delegáció hatékonyan lobbizott ennek érdekében. A bécsi székhelyű szövetséges missziók miatt jobb kapcsolatokkal rendelkező osztrák kormány a nyugati határsáv kérdését más területek elcsatolásával kötötte össze. Nyugat-Magyarország esetében a gazdasági összefonódással érveltek és a nemzeti önrendelkezésre hivatkozva népszavazást javasoltak. A Magyar Tanácsköztársaság ugyan nem kiváltója volt az osztrák–magyar határ módosításának, ugyanakkor viszonylag tartós fennállása adta a döntő impulzust, hogy az osztrák igények részben meghallgatásra találtak a béketárgyalásokon.

Az 1919 szeptemberében aláírt osztrák békeszerződés *de jure* is Ausztriának ítélte Burgenlandot. Párizsban másodlagos volt a két vesztes utódállam ügye, azonban ellenőrző szerepkörrel nemzetközi katonai bizottságot hoztak létre Sopronban. Az osztrák kormány külpolitikai mozgásterét ekkor már jóval szélesebb volt. A magyar kormány a trianoni békeszerződésig nem rendelkezett nemzetközi elismertséggel. A Tanácsköztársaság után az állam- és katonai hatalom ismét szétforgácsolódott, az ország jelentős része idegen megszállás alá került, a nemzetgazdaság teljesítménye alacsony volt. A Tanácsköztársaság utáni időszak történetét kifejtő fejezetben a magyar jobboldali centrumok (konzervatív, nemzeti radikális, legitimista) közötti hatalmi vetélkedés és azok nyugat-magyarországi lecsapódásai elevenednek fel. A térségben különösen élénk paramilitáris alakulatok és vezetőik versengése a nagypolitikára is hatást gyakorolt. A formálódó, a háború előtti időkkel jogkontinuitásra törekvő állam-

hatalomnak gyakran be kellett érnie a helyi szereplőkkel. Így került a legitimista Sigray Antal az új területszervezési koncepciót jelentő Nyugat-magyarországi Főkormánybiztosság élére és vehette át Léhár Antal a katonaság irányítását. Az állami erőszak-monopólium visszaállítása érdekében a jobboldali félkatonai alakulatokat fokozatosan integrálták a hadsereg kötelékeibe. Ugyanakkor ezen csapatok hasznosnak bizonyultak a kormány időhúzó taktikájához, hiszen döntő szerepük volt a velencei megegyezés, majd a soproni népszavazás kikényszerítésében. A gyakran nem helyi származású, kétes szándékú szereplők a hatalmas vákuumban próbálták „nemzetmentő” küldetésüket végigvinni, a terület átadását megakadályozni. Ennek ékes példája a Prónay Pál által kikiáltott kérészállam, a Lajtabánság (1921. október). Az önállósodó helyi aktorok 1921 őszétől a budapesti hatalom konszolidációját is veszélyeztették, valamint a nagy nemzetközi nyomás is az irreguláris csapatok semlegesítésére készítette a kormányzatot.

Az ellenforradalmi kurzus elejétől az osztrák és a nyugat-magyarországi kérdés a politikai-gazdasági és társadalmi krízisek projekciós felületévé vált, tekintve, hogy a nyugati határszél nem került idegen kézre. A jobboldali fegyveres alakulatok erőszakhulláma, a fehérterror a nemzet állítólagos belső (zsidóság, bolsevikok, Tanácsköztársaság alatti tisztviselők) és külső ellenségei (pl. osztrákok, délszlávok, csehek, románok) ellen irányult. Lakossági szinten nem tüzték napirendre a területi hovatartozás kérdését, az egyre mélyülő létbizonytalanság újabb lökést adott a csempészetnek. A lassan megszilárduló magyar állam a békeszerződés aláírása után az időhúzás taktikáját folytatta. Állami és helyi jobboldali szereplők kapcsolataira támaszkodva, tárgyalásos úton igyekeztek népszavazással, kereskedelmi ígérekkel engedményt kicsikarni Ausztriától a területi kérdésben, sikertelenül. 1921 augusztusában a magyar kormány megtagadta a határsáv teljes kiürítését, a félkatonai egységek – amelyeket javarészt vásárlással és az osztrák fegyverraktárak kifosztásával szereltek fel – összeütközésbe keveredtek az osztrák csendőrséggel. A győztes hatalmak azonban nem kívántak még egy háborús válsággócot teremteni azzal, hogy csapatokat vezényelnek Nyugat-Magyar-

országra. Ugyanakkor az utolsó Habsburg uralkodó, IV. Károly két visszatérési kísérletével – amelyek bázisa Nyugat-Magyarország és az ott állomásozó csapatok voltak – a feszültségek tovább fokozódtak. Az államközi kapcsolatok normalizálása érdekében a magyar és az osztrák kormány kihasználta az olasz közvetítés lehetőségét. Ez eredményezte a velencei megegyezést 1921 októberében, melynek értelmében Magyarország kiürítette a vitatott területet, cserébe Sopron és a környékén lévő nyolc falu hovatartozásáról népszavazás döntött. Az 1921. decemberi referendum eredménye tükrözte a lakosság magatartását és egyben az utolsó fejezet legfőbb megállapítását is: a helyi népesség elsősorban gazdasági szempontok, semmint etnikai-nyelvi, vagy akár nemzeti megfontolások alapján viszonyult az impériumváltáshoz.

A szerző konklúziójában felhívja a figyelmet, hogy a birodalmi keretektől a nemzetállami struktúrákba való átmenetre az intenzív, határokon átívelő mobilitás és a gazdasági-társadalmi összefonódások rendkívül nagy hatást gyakoroltak. Nyugat-Magyarország hovatartozását eleinte az osztrák élelmiszerfüggőség és a nemzeti önrendelkezés kérdése, majd a bolsevizmus-antibolsevizmus dichotómia tematizálta, amelyek háttérbe szorították a területi kérdést. Magyarország és Ausztria részben nemzetközi nyomásra, részben józan pragmatizmusból kötött kompromisszumot. A meggyengült államhatalommal megjelenő politikai erőszak és a lakosság gazdasági érdekeltségei is aktív alakítói voltak a határváltoztatásnak.

Ibolya Murber: *Grenzziehung zwischen Ver- und Entflechtungen. Eine Entstehungsgeschichte Deutsch-Westungarns und des Burgenlandes.* (Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2021. 108 o.

Agg Richárd

Woodrow Wilson és Kelet-Európa

Nem túlzás azt állítani, hogy Woodrow Wilson volt az egyik legmeghatározóbb amerikai elnök a huszadik században. Ezt nem csupán annak köszönheti, hogy ő vezette, majd képviselte hazáját az első világháborúban és az azt lezáró békekonferencián, hanem annak az aktív és szinte forradalmi külpolitikai szemléletnek is, amivel újjá akarta formálni gyakorlatilag az egész világot. Wilson volt az első, aki az amerikai típusú demokrácia széles körben való elterjesztését tartotta feladatának, és ennek kapcsán természetesnek tartotta Európa és egyéb földrajzi egységek térképének átrajzolását. Ez elsősorban Közép-Kelet-Európát érintette, amely három összeomlott birodalom és egy másik eltűnt birodalom helyén feküdt. Kéznyoma még a ma napig jól látható a térségen – mind fizikai, mind szellemi viszonylatban. A másik ok, amiért Wilson megkülönböztetett figyelmet érdemel, az nem más, mint az a hatalmas mennyiségű szakmai irodalom, amely munkásságával foglalkozik, különösen az elmúlt három évtizedben. Az 1980-as évek óta nincs szinte olyan év, mikor ne jelenne meg egy, de néha akár több komoly monográfia is, amely a wilsoni külpolitikát vizsgálja ilyen vagy olyan szempontból.

Larry Wolff új könyve ebbe a trendbe illeszkedik, de új aspektusból vizsgálja Wilson békekonferenciához kötődő munkásságát. Ő az amerikai elnök kelet-európai politikáját vizsgálja, és arra keresi a válaszokat, hogy ez a politika miből eredt, milyen hatások formálták, és mit akart Wilson elérni Kelet-Európában. Wolff már régóta kutatja a szélesebb értelemben vett kelet-európai régiót. Jól ismert régebbi tézise, hogy a felvilágosodás időszaka alatt született meg az a mentális térkép, amit a nyugat-európaiak elkezdtek hasz-

nálni a kelet-európai népekre, és amely földrajzi terület Béctől keletre húzódott. Eme felfogás szerint az itt élő népek kevésbé civilizáltak, fejletlenebbek, míg a kultúra gyakorlatilag minden terén elmaradnak a nyugati országok színvonalától, már-már barbárok.¹ Tehát amerikai történésztől ritkán megszokott szakértelemmel találkozunk a régiót illetően, és ezért fontos, hogy ő miként vélekedik Wilson térségbeli gondolkodásáról és szerepéről a párizsi békekonferenciát illetően, mely annyira meghatározó volt a huszadik században és még ma is az.

A könyv négy tematikus fejezetre tagolódik. Az elsőben az oszmán birodalom sorsa a központi téma. Kiderül, hogy Wilson egyetemista kora óta ellenszenvvel viszonyult a törökök dél-kelet-európai jelenlétéhez, így amikor az első világháborúban a felek ellentétes oldalon találták magukat – függetlenül attól a tényről, hogy az Egyesült Államok végül nem hirdetett háborút Törökország ellen – eljött a cselekvés órája. Wilson a soknemzetiségű birodalmat el akarta távolítani Európából, gyakorlatilag el akarta tüntetni a térképről és feldarabolni különböző autonóm nemzeti tömbök között. Felmerült az az elképzelés is, hogy Amerikának kellene a közel-keleti mandátum-rendszerben felelősséget vállalnia Törökországért, de különösen Konstantinápolyért (Isztambul) és egy nem létező önálló Örményországért. Ezt Wilson végül nem vállalta, mert összeegyeztethetetlennek találta mind a békére vonatkozó saját elképzeléseivel, mind az amerikai közvélemény, de különösen az amerikai belpolitika, jelesül a szenátus várható ellenállásával. Mi több, a wilsoni török politika 1918 folyamán egyre inkább párhuzamosságot mutatott Wilson elméjében azt illetően, hogyan is kellene az Osztrák–Magyar Monarchiával elbánni. Wolff szerint a török kérdés „végül megalakította a fogalmi keretet a Habsburg Monarchia újra strukturálásához – vagy feldarabolásához –, míg a Habsburg Birodalom nemzetiségi és autonómia kérdéseinek feltevéseit alkalmazták az ottomán birodalomhoz kapcsolódó megoldásokban” (32. o.).

A magyar olvasóknak természetesen a könyv második fejezete lesz a legizgalmasabb, hiszen a szerző itt tárgyalja Wilson Habsburg

¹ Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1994.

Birodalomhoz fűződő viszonyát és elképzeléseit.² Fontos mindjárt a jól ismert ténnyel kezdeni, hogy az 1917. április 6-i Németországnak szóló hadüzenet után csak nyolc hónappal deklarálta ugyanezt az Egyesült Államok az Osztrák–Magyar Monarchiával szemben is. Sokáig tehát Wilson fejében az alapgondolat a Habsburg Birodalom egybentartása volt, de a benne található különböző népek teljes autonómiájával. Egyfajta föderalista közösségben gondolkozott, és egyszerre kívánta a nemzetiségek szabadságvágyát és a stratégiaileg ekkor még fontosnak tűnő Monarchiát megvalósítani. Fő célja tehát a háború ekkori szakaszában még a Habsburg Birodalom leválasztása volt Németországról. Wilson híressé vált 1918. január 8-i 14 pontja – amely a világháború utáni Európának kívánt egyfajta liberális világrendet felkínálni – 10. pontja foglalkozott az Osztrák–Magyar Monarchia jövőbeni sorsával: „Ausztria–Magyarország népei részére, akiknek helyét a nemzetek között biztosítva és oltalmazva szeretnénk látni, meg kellene adni az autonóm fejlődés leghabzóbb lehetőségét”.³ Eme tömör megfogalmazásról nem véletlenül írja a szerző, hogy „az elnök látszólag egyidejűleg erősítette meg mind az Osztrák–Magyar Monarchia helyét Európában, mind a birodalom népeinek autonóm helyét a Monarchián belül. Ezek nem voltak összeegyeztethetetlen érvek”, de mindenképpen abba az irányba mutattak, hogy az itt élő nemzeteknek a birodalmon belüli státusától függetlenül politikai szerepük lehet (69. o.).

Persze nem segítette a Monarchia esetleges fenntartásában, hogy Konstantin Dumbát, a Monarchia Washingtonba akkreditált nagykövetét 1915 őszén amerikai nyomásra visszahívták, s ezután gyakorlatilag nem volt közvetlen diplomáciai kapcsolat az Egyesült Államok és az Osztrák–Magyar Monarchia között. 1918. február 11-én Wilson megfogalmazott négy alapelvet a háború utáni békével

2 Szerencsére Wilson Magyarországra vonatkozó elképzeléseiről és a háborús amerikai propagandáról magyar nyelvű szakirodalomban is találkozhatunk a témával. Glant Tibor, *Kettős tükörben: Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008; Glant Tibor, *Az Egyesült Államok útja Trianonhoz – Az Inquiry és Magyarország jövője, 1917–1918. Források*, Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020.

3 Bódy Pál és Urbán Aladár (szerk): *Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez, 1620–1980*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2001, 308.

kapcsolatosan, melyek különösen jól illettek a Monarchia jövőjére: igazságosság, a nemzetiségek és területek lesznek a béke alapjai, az érintett lakosság érdekei, illetve a nemzeti törekvések. Így tehát már is elmozdulás történt a 14 ponthoz képest. A háború egyre inkább egy emancipációs céllá vált Wilson számára – amiben tudatosan vagy tudat alatt az 50 évvel korábbi lincolni rabszolgákat érintő Emancipációs Kinyilatkoztatásra rímelt. A folyamatos és egyre erősödő csehszlovák propaganda és Robert Lansing külügyminiszter sürgetése végül 1918. októberére elhozta a már érlelődő wilsoni fordulatot: saját 14 pontjának a Monarchiára vonatkozó részét már nem tekintette meghatározónak, hanem a Monarchia népeinek önrendelkezését vette alapul a jövő kelet-közép-európai térkép kialakításakor. A háború novemberi befejezése egyben az Osztrák–Magyar Monarchia széthullását is jelentette. Noha Wilson felismerte a stratégiai veszélyt, amit az utódállamok közt – igazságosan gyakorlatilag lehetetlen módon – kivitelezendő határhúzás eredményezhet, de legszilárdabb alapelveitől nem akart és nem is tudott tágítani. Ráadásul a Népszövetség – Wilson igazi szívügye – fontos adunak tűnt arra nézve, hogy az utódállamok közti esetleges acsarkodást egy nemzetközi szervezet képes lehet elsimítani. Ugyanakkor Nyugat-Európának és az Egyesült Államoknak egyaránt fontosabb volt a németkérdés a korábbi Habsburg Birodalom elemeinél. Wilsonnak tehát sikerült – saját maga számára mindenképpen – meggyőzően azt gondolni és hirdetni, hogy a soknemzetiségű Monarchia népeit egyfajta rabszolgaságból szabadította ki, s ezzel kimondatlanul is Lincoln követője lehet a nemzetközi dimenzióban. Ahogy Wolff fogalmaz, „a Habsburg Monarchia és annak sokfelé nemzetisége közötti politikai viszonyok a nemzeti rabszolgaság dinamikája és a felszabadítás élénk képet formáltak Wilson képzeletében és Kelet-Európát illető mentális térképén” (114. o.). Nekünk, magyaroknak meg maradt a reménykedés és a mindent egy lapra való feltevés, hogy a wilsoni elvekre alapozott külpolitika esetleg megmentheti az országot a tragikus büntetéstől. Tudjuk, hogy nem így történt.

A harmadik tematikus fejezet Woodrow Wilsonnak a kelet-európai térséghez fűződő személyes szimpátiáját vizsgálja innen szár-

mazó emberekhez fűződő kapcsolatain keresztül. Ide tartozott a lengyel zongoraművész és későbbi elnök, Ignacy Jan Paderewski, de különösen Thomas Masaryk, a csehszlovák függetlenség atyja és a háború után újonnan született ország első elnöke. Ezek az emberek és csoportok egyfajta versenyben voltak az elnök hivatalos tanácsadó szervével, az *Inquiry*-val. Az amerikai szakértőkkel szemben „a kelet-európai közösségek képviselői maguk próbálták csiszolni és újraprendezni Wilson mentális térképét” (121. o.). A személyes kapcsolatok révén lett Wilson számára bizonyos, hogy a szépen elképzelt nemzeti önrendelkezés mennyi és milyen nagy akadályba fog ütközni a korábbi Habsburg Birodalom utódállamaiban. S mivel a személyes levélváltások mind a wilsoni elvekre alapozott szentimentális kapcsolatok voltak az elnökkel, az elnök óhatatlanul kellemetlen helyzetbe került Párizsban, hiszen minden jogos(nak tűnő) kívánságot lehetetlen volt teljesíteni a nemzetek kavalkádjában.

Ráadásul Wilson az itteni térség változásait nagyon gyors ütemben képzelte el, ami egy vizionált, az itt élő népek barátságra alapult eszme volt – és mint kiderült, ez szinte minden valós alapot nélkülözött. Románia Bulgáriával és a Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal, a bolgárok Görögországgal, az olaszok Ausztriával és a délszlávokkal, a csehek az osztrákokkal, a németekkel és a lengyelekkel, a magyarok meg gyakorlatilag minden szomszédjukkal acsarkodtak a leendő határok kérdésében. A wilsoni elvek és a wilsoni barátság, amely az elnököt szinte minden újonnan kikiáltott nemzethez és országot alapító helyhez kötötte, nem volt egyszerűen összeegyeztethető. Sőt, a párizsi békekonferencia döntései előre borítékolhatóan sokszor frusztrációt és haragot szítottak a béke készítői, és elsősorban Wilson ellen, s talán az egyetlen Csehszlovákia kivételével, a többi ország korábban fenn hirdetett nagy barátsága, nem túl meglepő módon 1919 nyarától eltűnően volt.

Az utolsó fejezetben a nemzeti önrendelkezés nemes eszméjét és az ezáltal létrehozott számos nemzeti kisebbség dilemmáját elemezi a szerző Wilson személyén és gondolatian keresztül. Amikor 1918 elején Wilson kihirdette a 14 pontot, a főleg kelet-európai nemzetek független államalkotása volt az egyik fő cél. A háború vége felé

azután Wilson tanácsadói egyre inkább rájöttek és hangsúlyozták is az elnöknek, hogy tisztán nemzeti alapon nem lehet új országokat létrehozni Kelet-Közép-Európában. Ahogy Wolff fogalmaz, végül „a kisebbségek jogai váltak az egyik olyan kellemetlen kérdéssé, ami elcsúfította és végezetül ellaposította azokat a magasra hágó spirituális izgalmakat, amiket Wilson csatornázott saját újsütetű kelet-európai térképébe” (180. o.). Persze a nemzeti önrendelkezés hivatalos határait a párizsi békekészítők határozták meg, mert nem bíztak teljes mértékben az újonnan megalakult államokban. Ebben a már régre visszanyúló nyugati világ kelet-európai világképe is fontos tényező volt, hiszen ez a terület – leegyszerűsítően és lenézően – civilizálatlan és barbárok által lakott világnak volt elkönnyelve. Az elmosódott etnikai határok miatt millió számra kerültek emberek idegen országokba és ellenőrzés alá: németek cseh és lengyel fennhatóság alá, több mint három millió magyar találta magát a különböző utódállamokban, és akkor még nem említettük a számos kisebb létszámban elcsatolt nemzeti kisebbségeket úgy, mint a ruszinokat, ukránokat, montenegróiakat, vagy az ebből a szempontból némileg speciális helyzetű zsidóságot. Ez utóbbi népcsoporttal kifejezetten részletesen foglalkozik a szerző, hiszen Wilson a Kelet-Európában virulens antiszemitizmusban a bolsevizmus megerősödésének veszélyét látta, így fontosnak tartotta a zsidók, mint kisebbség jogainak védelmét. Az esetenkénti, a területek hovatarozásáról kiírt népszavazások sem zártak megnyugtató eredményekkel. Éppen ezért a béketárgyalások és a nyomukban megszülető békeszerződések egyik fontos klauzúljája lett a nemzeti kisebbségek védelme, aminek betartatása elvben a Népszövetség feladata volt, de a gyakorlat később azt mutatta, hogy a szervezet nem kíván darázfészekbe nyúlni.

Végül is a wilsoni álom csak részben valósult meg. Ha nem is a világ, de Európa keleti része valóban újra lett rajzolva: új nemzetállamok jelentek meg a térképen, melyek Wilson elméjében egy furcsa koncepcióhalmaz szerint alakultak: korábbi politikai benyomások, szentimentalizmus, geopolitikai érdekek, és természetesen a békecsináló glóriája iránt érzett aspiráció mind-mind szerepet játszott. Függetlenül attól, hogy Kelet-Európa újrendezése és később annak

először a második világháború előtt és alatt, majd a hidegháború után való átalakulása bizonyos szempontból aláásta a remélt vágyakat. Nem volt még egy olyan amerikai elnök, aki ennyire beleásta volna magát a kelet-európai ügyekbe, aki ennyire odaadással, szinte fanatikus hittel hirdette egy új világ kezdetét. Az egyetlen elnök, akiről szobrokat állítottak és köztereket neveztek el a független Lengyelországban, Csehszlovákiában és Jugoszláviában.

Noha a könyv elsősorban az előbb említett utódállamokra koncentrál, a magyar olvasónak is felétlenül érdekes, hiszen nemcsak Wilson és más amerikai és európai politikusok az itteni nemzetekről alkotott képével ismertet meg, de egyben némileg választ, vagy legalább kiegészítést nyújt Trianonhoz is. Az amerikai elnök hitt az új kor hajnalában – ahol ő fújta a lehangosabb kürtöt –, a nemzeti önrendelkezésben, hogy a despota birodalmaknak menniük kell, s mindez nem helyezte jó csillagállás alá a vesztes, legyengült, elszigetelt, későn ébredő és forradalmakkal bénított Magyarországot. Nem csoda, hogy Wilson a lengyelek, a csehek és egyéb utódállamok népeinek „barátja” volt. Hiába is keressük szobrát hazánkban.

Larry Wolff: *Woodrow Wilson and The Reimagining of Eastern Europe* (Woodrow Wilson és Kelet-Európa újragondolása). Stanford, CA: Stanford University Press, 2020. 286 o.

Peterecz Zoltán

Fából vaskarika – földrajz és nacionalizmus az első jugoszláv államban

Vedran Duančić munkája egy olyan könyv, melyet mindenkinek érdemes elolvasnia, akár történész, akár geográfus, aki a nacionalizmus, a nemzetállamok és a politika kapcsolatával foglalkozik, s nem csak a Balkánt kutatóknak. A két tudományterület határán mozogva az egyébként kurrens téma újszerű megközelítése revelációként hatott jelen sorok írójára. Vedran stílusa könnyed, friss, egyszerű és mégis nagyon pontos: megállapításai nyomatékosak és mindig a helyükön. A szöveg logikusan felépített, koherenciája erős, megközelítése problémaorientált – a kor kihívásaiból és a földrajztudomány azokra adott válaszaiból indul ki. A könyv jóval több, mint a két világháború közötti Jugoszlávia földrajztudományának története, sőt, jóval több, mint a tudomány és politika összefonódásának analízise. Egyfelől, mert újszerű megközelítése nem szerbcentrikus – a szerző hangsúlyozza, hogy bár Jovan Cvijić személye és kapcsolati tőkéje megkerülhetetlen, nem egy újabb Cvijić-elemzést akart írni, hanem sokkal inkább a belföldi tudományos és politikai közegre való hatását, szervezőmunkáját, külföldi kapcsolatainak következményeit tárja az olvasó elé. Kortársai: tanítványai, lekötelezettjei, ideológiai ellenfelei (sőt a három kategóriának közös metszete is van) egyaránt megjelennek és elemzésre kerülnek (*Erdeljanović, Filip Lukas, Artur Gavazzi*).

Másfelől a kötet kitűnően helyezi el a balkáni földrajztudományt (kitekintéssel a közép-európai „államteremtő” földrajzosokra, mint a lengyel *Romer*, a cseh *Dvorsky* vagy az ukrán *Rudnyickij*) európai viszonylatban – érzékletesen szemlélteti a ratzeli antropogeográfiához való kapcsolódásukat, illetve később annak meghaladását: a determi-

nista-posszibilista vita helyi lecsapódását, annak politikai-államszerkezési következményeit. Képet kapunk arról a tudományos közegről, ahonnan az SZHSZ állam első generációs geográfusai származnak: nem meglepően Bécs és Berlin volt a képzésük központja, így persze érthető a ratzeli álláspont kezdeti elfogadása a nemzetek fejlődéséről, a nemzetállami keretek felsőbbrendűségéről a szupranacionalista birodalmisággal szemben – miközben politikai szempontból szemben álltak az „alma maternek” otthont adó államokkal. Megismerhetjük a Bécsből 1906 után Berlinbe kerülő *Penck* hatását Cvijićre, (élénk levelezésben voltak a világháború után is, amikor már ellentétes oldalon álltak) majd Cvijić hatását Penckre az utóbbi geográfiai fordulata, a „Blut und Boden” 1920 utáni kidolgozása során. Szintén megismerhetjük a világháborús évek párizsi „száműzetését” mely a *La Péninsule Balkanique* mű születése mellett a politikai döntéshozásban 1920 során jelentős szerepet vivő Isaiah Bowman és de Martonne barátságát-szimpatiáját is kiváltotta. A szerző szintén kitér a fő geográfiai művek tartalmi-koncepcionális elemzésére, megállapítva azt, hogy egyrészt Cvijić érvei ellentmondásosak voltak, másrészt vaskos munkája ugyan nagy hatással volt az olvasókra, politikusokra, de Romer ezt jóval kevesebb oldalon is elérte Lengyelország esetében. Végeredményben tehát nem a művek szakmaisága vagy koherenciája volt döntő, hanem, hogy a politika számára 1918-ban éppen kapóra jöttek a jugoszláv (lengyel, cseh, ukrán stb.) érvek (függetlenül realitásuktól, relevanciájuktól), így tudományos háttéranyagként szolgálhatott egy ötszáz és egy ötven oldalas szakmai anyag is.

Harmadsorban a születő SZHSZ állam politikai és etnikai karaktere önmagában is ellentmondásokat hordozott, ami azt jelentette, hogy a rivalizáló *vidal de la blache*-i posszibilizmus és a ratzeli determinizmus eszmerrendszere egyaránt megjelent az egymással szembehelyezkedő nemzeti és állami (ezen belül nagyszerb kontorra jugoszlavista), illetve centralista és föderalista geográfusok érrendszerében, erős politikai töltetet kapva, sőt olykor még egyazon geográfus is váltogatta időben a véleményét. Az SZHSZ állam születésekor ugyanis számos alternatíva létezett: megvalósulhatott volna

szupra/transznacionális (jugoszláv) politikai entitásként erős centralizmussal, megvalósulhatott volna decentralizált föderatív-nemzeti alapon, míg a valóságban inkább centrista-nagyszerb alapon működött (a horvát ellenzékiek szerint).

Nézzük meg, hogyan csapódott le a politikai-alkotmányos probléma a geográfiában. Míg Cvijić 1909-ben, az annexió után, első kifejezetten politikai (és nagyszerb) célú munkájában elutasítja azt az osztrák birodalmi érvet, hogy Boszniára Dalmácia biztonsága és gazdasági fejlődése miatt van szüksége Ausztria–Magyarországnak, 1920 után már ő maga érvel úgy az olasz igényekkel szemben, hogy Dalmáciára az izolált Bosznia gazdasági fejlődésének elősegítése miatt van szükség. Tehát ugyanazt a (birodalmi) érvrendszert hangoztatja – immár saját politikai céljai alátámasztása érdekében. Az, hogy az adriai kijáratra az állam életképessége miatt van szükség (ha már Szaloniki elveszett) megintcsak geopolitikai érvelés és inkább a birodalmi jellegű: a Monarchiával szemben vádként hangoztatott Drang nach Salonika parafrázisa (Szerbia és Montenegró egyesítésének szerb geopolitikai érve – a Monarchia elzárása a Török Birodalomtól, véget vethet az előbbi állandó balkáni kotnyeleskedésének – szintén egy imperialista gondolat átfordítása). Ráadásul ez az érv egy újabb geográfiai – és átpolitizált – problémához vezetett. A nagyszerb ideológia gyarmatosításként interpretálta Ausztria–Magyarország boszniai tevékenységét, a fejlesztéseket és vasútépítéseket azal relativizálva, hogy erre Szerbia is képes lett volna. Ugyanakkor 1920 után, a terület új gazdájaként, az Adria városait mégsem tudták összekötni a belső területekkel. A politikai-gazdasági egység hiánya pedig elvezet egy másik földrajzi vitához: nevezetesen, hogy a gazdaságilag-társadalmilag hasonló vagy inkább az egymást kiegészítő, komplementer területeket érdemes-e egy államban egyesíteni. Azon túl, hogy a kérdés tisztán tudományos szempontból sem válaszolható meg egyértelműen (a béketárgyalások során mindkettőre volt hivatkozás), a gyakorlatban, a születő jugoszláv állam politikai berendezkedése és területi kiterjedése kapcsán előkerült. Gazdaságilag és etnikailag Dalmácia nem hasonlít Boszniára, tehát az utóbbi (komplementer) érvet kell felhasználni, ami viszont felveti a loká-

lis önkormányzat, decentralizáció kérdését, amit a szerbek viszont elutasítottak. A szerb-horvát-szlovén nemzet egy néptörzsként való feltételezése (ami a nacionális–szubnacionális öngazgatási szintek szükségtelensége, elutasításának indoktrinációjaként is szolgált) viszont a hasonlósági elmélet híveinek elképzelését támogatja. Függgően attól tehát, hogy a megszülető Jugoszlávia milyen jellegű állam lesz/lett, eltérő földrajzi érvrendszert kellett használni – azaz jól látszik, hogy nem a földrajz tudományos álláspontja határozta meg az állam berendezkedését, hanem az állam berendezkedéséhez, a mögöttes politikai akarat számára szolgáltatott érvrendszert, legitimációs bázist.

A ratzeli és nacionáldarwinista nemzetállami felsőbbrendűség tana ugyanilyen problematikus volt. 1920 előtt, Szerbia területi növekedése szempontjából logikus ideológiai háttér volt, hiszen egy fiatal nemzetállam próbálta elérni ideális (ez etnikai szempontból értendő) határait két, evolúciós szempontból avíttnak tekintett nemzeti birodalommal szemben. Csakhogy a megszületett Jugoszlávia „nemzetállamként” csak a szerb–horvát–szlovén egység legalább elméleti elfogadása esetén volt értelmezhető, amit főleg horvát részről megkérdőjeleztek, s az új politikai entitást egy nagyszerb birodalomnak tekintették; a szupranacionális jugoszlavizmus, mint alternatíva pedig ugyancsak nem párosítható a nemzetállammal. Magyarán az utóbbi két esetben egy szerb geográfusok (és Ratzel) által kritizált, elavult államtípus öltött testet. Nem meglepő ezek után, hogy a jugoszláviai geográfusok, akár szerb, horvát vagy jugoszláv geográfusként identifikálták magukat (megtették), váltakozva nyúltak egymással szemben Ratzel nemzetállami-determinista és Vidal de la Blache possibilista elképzeléseihez. E két elmélet ugyanis eltérően magyarázta, ha egyáltalán magyarázhatta a szerb, horvát és szlovén nemzet fejlődési pályáját (Lukas vs Cvijić utódainak vitája). Ha elfogadjuk kiindulási alapként a történeti múltban a „háromegy nemzet” létét, akkor a kérdés az, hogy mikor vált szét a fejlődésük? A horvátság egy része és szerbség egy része hasonló földrajzi környezetben (a Dinaridáktól távol) él, mégis különböző utat vett fejlődésük. Ellenben az eltérő környezetben élő dalmáciai és pannóniai horvátok egy nem-

zetet alkotnak, a boszniai hegyekben élő szerbek, muszlimok és horvátok nem. Ezek szerint nem a földrajzi környezet determinál, hanem a kulturális, tehát a ratzeliánusok tévednek. Mikor vált szét a nemzet fejlődése? Bizánccal? A törökökkel? Vagy a természetföldrajzi alapú dilemma mögött hasonló politikai-ideológiai háttér sejlik fel: a Dinaridák köti össze az országot morfológiailag? Vagy a Vardar–Morava-tengegy? A nagyszerb geográfia szerint az utóbbi, hiszen a Dinaridák két oldalán eltérő klíma, életmód stb. van jelen. Ellenben a Száva–Dráva síkja, mintegy mellékága a főtengelynek (ezzel a tájfelosztásba látens politikai hierarchiát is csempészve). A jugoszlavisták, valamint a fajelmélet hívei (a dinári embertípus, mint típusos jugoszláv jelenségnek is voltak hívei) szerint viszont a Dinaridák és a komplementaritás a meghatározó tényezők. Világos, hogy a földrajz, az etnográfia, a nyelvészet és a kulturális antropológia viszonyát és álláspontját e kérdésekben tisztázni kellett, így komoly viták és eltérések mutatkoztak az első generációs (birodalmaktól megörökölt) nemzetivé–jugoszlávvá avanszáló geográfusok között. Az új egyetemi központok egy része, mint Skopje, Belgrád meghosszabbított keze volt. Ljubljában horvát, majd helyi dominancia vált meghatározóvá. Zágrábot reakciós fészeknek tekintette Belgrád, de nemcsak politikai, hanem tudományos szempontból is (a társadalomföldrajz, főleg annak jugoszláv vetülete az elemzett tantervek alapján háttérbe szorult az osztrák iskolában nevelkedett horvát–olasz *Artur Gavazzi* idején, aki ráadásul keveset publikált és keveset is utazott, szemben az „autochton” iskola szokásaival. Cvijić maga rengeteget utazott (meg is betegedett) és 1914 előtt főleg geomorfológiával foglalkozott (tehát Gavazzin a természettudományi érdeklődést, mint hiányosságot számon tartani nem volt hiteles, a „honismereti terepgyakorlatok” hiányát talán inkább). Ugyanakkor azt tartották, hogy a geomorfológia sokkal komolyabb és nehezebb tudomány, mint az antropogeográfia – nem meglepő, hogy ezt többen választották és az államnak is erre volt igénye.

Bonyolítja a helyzetet még Cvijić értékelésének változása a titói szocializmusban, majd 1990 után – a marxista és nacionalista valamint szupranacionalista elemek váltakozó hangsúlyozása a politikai kurzusok változásával.

A könyv tehát hasonló problémákra világít rá, míg sorra veszi a jugoszláv / nagyszerb centrum és a nemzeti egyetemi központok vezetőinek küzdelmeit, viszonyulását a Cvijić halála, illetve királydik-tatúra bevezetése utáni (tudománytörténeti szempontból is cezúrát jelentő) változásokhoz. A könyvet annak is ajánlom, aki nem földraj-zos, mert a korszak eszme- és mentalitástörténetére, kapcsolattörté-netére és a politika és tudomány összefonódására kitűnő adalékok-kal szolgál, nem deskriptív, hanem kontextusba helyezve tárgyalja (jól megválogatott idézetekkel) és értelmezi a főbb eseményeket és tudományos munkák szerepét az állam- és nemzetszervezés Jugo-szláviában sokszor ellentmondásos folyamatában. A folyamatok megítélésében nyilván szerepet játszik, hogy a szerző egy új generá-ció képviselője, aki nem a belgrádi geográfiai hagyományokon edző-dött, tehát mer kritikus lenni az uralkodó narratívákkal szemben, a figyelem fókuszába és kedvezőbb megítélés alá helyezve a periféri-kus (szerepre kárhoztatott) lokális-nemzeti narratívákat (miközben nemcsak a horvát irányzatot ismerteti, hanem a hozzá való viszonyulásokon keresztül a többit is). A történészek körében jól ismert horvát–szerb szembenállás tehát nem csak a kortárs történészek kö-zött manifesztálódott (gondoljunk a Bičanić–Prica vitára – a szerbek vagy a horvátok finanszírozzák-e erőn felül a jugoszláv állam fenn-tartását és ez kinek az érdekeit szolgálja).

Nem véletlen az igen nívós kiadó érdeklődése a munka iránt – amihez nyilván hozzájárul, hogy nemcsak hazánkban (1920 mi-att) éli reneszánszát ez a tematika (gondoljunk *Glant Tibornak* az amerikai Inquiry szerepére rávilágító könyvére, mely a Trianon 100 projekt kapcsán jelent meg, vagy *Győri Róbert* két részes földrajzi tanulmányára a Párizs környéki békékben szerepet játszó angolszász geográfusokról).

Vedran Duančić: *Geography and Nationalist Visions of Yugoslavia* (Az első jugoszláv állam nacionalista víziói és a földrajz). Palgrave Macmillan, 2020.

Demeter Gábor

Új kérdések, válaszok és megközelítések. Közép- és Kelet-Európa az első világháború után

A covid-pandémiából fakadó jelentős késéssel 2021 őszén jelent meg egy szép kivitelezésű vaskos tanulmánykötet Közép és Kelet-Európa az első világháború utáni történetéről, a német oldenbourgi De Gruyter Kiadó gondozásában. A kötet háttérét egy olyan 2018. január 31. és február 2. között tartott konferencia adta, amelyet a berlini Szlovák Nagykövetség épületében rendeztek meg. A helyszín is jól jelezte, hogy a szlovák történettudomány és a szlovák diplomácia is aktív szerepet vállalt az első világháborút lezáró európai megemlékezésekben. A most bemutatásra kerülő könyv úgy dolgozta fel a komplex és sokrétű témakört, hogy az ne csak a szűk történettudomány, hanem a szélesebb olvasóközönség számára is érthető és élvezhető legyen.

A 2018-as berlini konferenciát az *European Network Remembrance and Solidarity* és a *Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* közösen rendezték. Céljuk az 1918 utáni közép- és kelet-európai változások feltérképezése volt, ennek érdekében számos régióbeli egyetemmel is együttműködtek, mint a krakkói Jagelló Egyetem, a lipcsei egyetem Területi Tanulmányok Központja, a kassai Pavol Jozef Safarik Egyetem és a kolozsvári Babes-Bolyai Egyetem.

A kötetet három szerkesztő jegyezte. *Burkhard Olschowsky* német történész kutatási területe a XIX. és XX. századi német és lengyel történelem és Közép- és Kelet-Európa összehasonlító politikatörténete. *Piotr Juszkiewicz*, lengyel művészettörténész, a poznaí Adam Mickiewicz Egyetem professzora a 20. századi művészettel foglalkozik. *Jan Rydel* lengyel történész, a Jagelló Egyetem professzora és a német nyelvterület XIX–XX. századi történetét kutatja.

A kötet szerzői többségében a vizsgált régió történészei közül kerültek ki. Névsoruk nemzetközi és terjedelmes: *Jochan Böhler, Murber Ibolya, Rastko Lompar, Simon Attila, Wolfgang Templin, Burkhard Olschowsky, Marco Bresciani, Piotr Juskiewicz, Arnold Suppan, Szarka László, Andrea Dancila, Marcela Salagean, Beka Kobakhidze, Maciej Gorny, Włodzimir Borodziej, Oliver Schulz, Andrei Zamoiski, Alexis Hofmeister, Marek Syrny, Joanna Urbanek, Karolina Labovicz-Dymanus, Bartosz Dziewanowski-Stefanczyk, Vasilius Safronovas és Florin Abraham.*

Az European Network Remembrance and Solidarity egy nemzetközi többoldalú együttműködés, amelynek célja, hogy a XX. század eseményeit minél több aspektusból és minél részletesebben mutassa be. A nemzetközi szervezet fokozatosan vált a régió kulturális emlékeinek és a nemzeti emlékezetének transznacionális fórumává. Tudatosan felvállalt célja, hogy új perspektívákból mutasson be közismert vagy kevésbé ismert történelmi eseményeket. Ebben a szellemisségben született a jelen tanulmánykötet is, amely az első világháború utáni zűrzavaros éveket vizsgálta. A tanulmányok igyekeztek kelet-közép-európai fókusszal új megvilágításba helyezni a Nagy Háború eseményeit és annak következményeit. Ennek érdekében a kötet szakított a hagyományos nyugatról keletre tekintő perspektívával. Az angolszász, francia és német interpretációk helyett Európa keleti felének eseményeire fókuszált, feloldva a „nyugati” historiográfia hagyományos „kollektív vakságát” a „keleti” történelmekkel szemben. A korábbi nyugati fókuszsnak pragmatikus okai voltak, hiszen a „történelmet a győztesek írják”. Másrészt ugyan a Párizs-környéki békék zárták le az első világháborút, de keleten a fegyverek 1923-ig dörögtek.

A keleti front és a keleti történelmek „láthatatlanságához” hozzájárult az is, hogy a művészet, a játék- és dokumentumfilmek, illetve a könyvek is túlnyomórészt a „Nyugaton” történetekkel foglalkoztak. Csupán kevés szerző, mint például *Jaroslav Hašek*, tett kísérletet a korabeli kelet-európai események és emberi érzések bemutatására, ezeket azonban a „Nyugat” sok esetben félreértelmezett. A kötet tanulmányai a hagyományos, „nyugati” historiográfia által uralt és írá-

nyitott háborús diskurzust tudatosan árnyalták. Közép- és Kelet-Európában az első világháború végével nem szüntek meg az erőszakos megmozdulások, nem csillapodtak az indulatok, a politikai erőszak a mindennapok részévé vált. Ezen feszültségek okait, előzményeiket és következményeiket is tárgyalják a szerzők.

A tanulmányok a felhasznált források és a kutatási módszerek szempontjából sokszínűek voltak. Számos munka használt fel hagyományos és online levéltári- és adattári forrásokat, valamint korabeli folyóiratokat is. Voltak olyan szerzők is, akik korabeli egodokumentumokat és visszaemlékezéseket vizsgáltak. A feltárt adatok széles voltát bizonyítja, hogy számos korabeli statisztikai adatot, térképeket is górcső alá vettek a szerzők.

A könyv szerkezete átlátható és az olvasó számára könnyen befogadható. Az eligazodást segíti a részletes és igényes bevezető tanulmány is. Illetve ugyanezt a célt szolgálják a mellékletben lévő helységnév- és névtárak, továbbá a kronológiai összefoglaló is, amely az 1914 és 1924 közti katonai és diplomáciai eseményeket gyűjtötte össze. A kötet képanyaga igen gazdag.

A kötet négy fő témakört járt körül. Az első szekcióhoz tartozó munkák két kérdésre keresték a választ: 1. Miként lehet az első világháborút és következményeit korszakolni? 2. Miért szentelt a globális történetírás sokkal nagyobb figyelmet a nyugati frontnak és Nyugat-Európának, mint az első világháború kelet- és közép-európai következményeinek? A második nagy témacsoport középpontjában a helyi társadalmakat markánsan befolyásoló jelenségek álltak, mint a politikai erőszak, a hadifoglyok sorsa és a spanyolnátha. A harmadik nagy témakör a kulcsfontosságú történeti fogalmak tematizálására épült. A negyedik szekcióban pedig az emlékezet fajtái és módozatai kerültek a fókuszba.

2018 telén *Jay Winter* amerikai történész tartotta a berlini konferencia bevezető keynote-előadását és az ő tanulmánya vezeti be az olvasót a kötet meghatározó történelmi kontextusába is. Tanulmányának beszédes címe „A második világháború, 1917–1923” már nyilvánvalóvá teszi, hogy paradigmaváltásra van szükség. Kelet- és Közép-Európában 1918 után sem nyugodtak a fegyverek, folytató-

dott az európai polgárháború (*Ernst Nolte*). Winter az első világháborút két szakaszra osztotta, fordulatként az 1917-es évet jelölte meg. Megítélése szerint 1914–1917 közt a háború a gyűlöletet, az éhínséget és a civilek bántalmazását jelentette. Ezek a civil lakosságot sújtó jelenségek a követő öt esztendőben tovább mélyültek és radikalizálódtak. Az amerikai történész ezt a tendenciát egy szóval írta le, mégpedig a brutalizációval. 1917-től a katonai-fegyveres események súlypontja a nyugati frontról ismét keletre tevődött, folytatva ezzel az 1910-es évek balkáni háborúinak véres eseményeit. 1917-től a nézeteltérések természete megváltozott, hiszen valamennyi társadalomnak szembe kellett néznie a megosztottságból adódó problémákkal. Winter szerint az 1917–1921 közötti második szakaszra a félelem, a belső megosztottság, etnikai és vallási ellentétek voltak jellemzőek, bár ezek nemcsak a közép- és kelet-európai területeken, hanem Nyugaton is előfordultak, például Írországbán. Az amerikai történész azt hangsúlyozta, hogy 1918-ban nem ért véget az első világháború, Kelet-Európa sok régiójában egészen 1923-ig elhúzódtak az erőszakos, forradalmi megmozdulások. Gondolatmenetét azzal összegezte, hogy az 1930-as évek konfliktusainak gyökerét az 1917–1923 közti időszakban kell keresni.

A második szekció tanulmányai sokrétűen és változatos nézőpontból foglalkoztak az erőszakkal, az erőszak történetével. A fejezet tanulmányai a kelet-európai terület háborús és háború utáni nehézségeit tárgyalták. Szó esett a különböző szélsőséges irányzatok térnyerésének okairól, a háborúból hazatérő katonák nehézségeiről, a paramilitáris tevékenységről, az önállósodó nemzetállamok történetéről, de az egész Európában pusztító spanyolnátháról is.

A harmadik szekció a posztkoloniális történelem köré épült. Fontos kérdést vetett fel ez a szekció is, amikor azt vizsgálta, hogy 1918 után mely gyarmati és posztkoloniális eszmék váltak meghatározóvá. A tanulmányok egy része eszmetörténettel is foglalkozott. A nagy transznacionális gondolatok, mint a szocializmus, a kommunizmus, a pacifizmus, a revizionizmus és a modernizáció nagymértékben befolyásolták az első világháborút követő évek és évtizedek alakulását. Az utolsó, negyedik szekció a Nyugatra történő emigráció és

a határváltozások miatt bekövetkező népességmozgások történetét vizsgálta. A tanulmányok arra keresték a választ, milyen általános tényezők és milyen – esetleg – személyes motivációk játszhattak abban közre, hogy az első világháború után olyan sok ember elhagyta a hazáját és egy másik országban kezdett új életet. Például Magyarország esetében 425 ezer fő költözött az elcsatolt területekről az ország belső felébe, ahogy a vesztes Bulgária területére is közel 150 ezer fő érkezett az elcsatolt területekről.

Öt tanulmány szerzője, Jochen Böehler, Murber Ibolya, Rastko Lompar, Simon Attila és Wolfgang Templin a korszak konfliktustörténetével foglalkoztak. Böehler az 1918–1921 közt zajló közép-európai polgárháború jellemzőit járta körbe és két faktor jelentőségét szögezte le. Egyrészt olyan nyelvi-etnikai közösségek konfliktusáról volt szó, amelyek akkor még nem voltak egységesek, azonban a területi konfliktusok felgyorsították az önálló nemzetállamok kialakulásának folyamatát. Másrészt mindegyik nézeteltérésben szerepet kaptak a félkatonai erők, amelyek elsősorban a határ mentén élő lakosságra nézve jelentettek veszélyt. Murber Ibolya azt vizsgálta, hogy miként befolyásolta az oroszországi 1917. februári forradalom és az októberi bolsevik puccs a Habsburg Birodalom felbomlását, illetve Ausztria és Magyarország önállósodását. Három szerző, Burkhard Olschowsky, Marco Bresciani és Piotr Juszkiewicz az első világháború eszmetörténeti hatásait kutatta. Arnold Suppan, Szarka László, Andreea Dancila, Marcela Salagean és Beka Kobakhidze a közép- és kelet-európai határviták és a területi átrendeződések kérdését elemezték. Maciej Górný és Włodzimierz Közép-Európa első világháború utáni gazdaságtörténetének egy aspektusával, a költségvetési és monetáris politikával foglalkozott. További gazdaságtörténeti elemzések születtek Oliver Schulz, Andrei Zamoiski és Alexis Hofmeister tollából. A háború pszichológiai-mentális következményeivel foglalkozott Marek Syrny, Joanna Urbanek és Karolina Labowicz-Dynamus. Az emlékeztörténettel kapcsolatos tanulmányokat Bartosz Dzienowski-Stefanczyk, Vasilius Safronovas és Florin Abraham jegyezték.

A tanulmánykötet kivitelezése esztétikus, színes képei miatt is jó érzés kézbe venni, a régi fényképeket, képeket böngészni. A gazdag

képanyag segíti az olvasottak befogadását, értelmezését és rendszerezését. Az előszóban rögzített célokat, az első világháborút és az azt követő évek mélyebb megismerését, az új megközelítések és narratívák megalkotását sikerült a kötetnek megvalósítania. A tanulmányok alaposan és átfogóan teljesítették feladatukat. Újszerű elképzelések és újragondolások kaptak helyet, ami fontos hozzájárulás a közép- és kelet-európai történelem új korszakolásához. A szerkesztők már az előszóban rögzítették, hogy Közép- és Kelet-Európát nem tekintik egységes régiónak, hiszen Európa keleti felének legfőbb jellemzője éppen a nyelvi, etnikai, vallási és kulturális sokszínűség és heterogenitás. Ennek megfelelően lehetőség szerint minden nemzeti-ség tudatosan helyt kapott a kötetben. A sokszínűség szemléltetésére szlovák, magyar, osztrák, bolgár, délszláv, lengyel, cseh és a román történészek kutatási eredményeit gyűjtötték egy csokorba.

A kötet további erénye, hogy az olvasás közben a sok válasz mellett újabb kérdések is felvetődnek. További kutatási irányok rajzolódnak ki, többek között a politika- és társadalomtörténeti területen, illetve a terminológiai kérdések kapcsán. Például Simon Attila tanulmánya Csehszlovákia példáján keresztül villantotta fel a szociáldemokrácia nemzetköziesedésének kudarcát, amelynek feltárása további kutatást igényel. Andrei Zamoiski konklúziójában említi, hogy az 1918–1921 közötti Fehéroroszországban zajló polgárháború emlékezete és értékelése a mai napig vitatott.

A kötet legfontosabb eredménye, hogy új kontextusba helyezi az első világháborút és az azt követő éveket, új olvasatot kínál az első világháború utáni évek értelmezéséhez. Megkérdőjelezi a korábbi hagyományos nyugati fókuszú narratívákat, helyette Európa keleti felének eseményeit és történéseit helyezi a középpontba. Miközben mindvégig szem előtt tartja a térség heterogenitásából fakadó egyedi dinamikát, amelynek biztos kezű elemzését a nemzetközi szerzőgárda tette lehetővé.

Burkhard Olschowsky, Piotr Juszkiewicz és Jan Rydel (eds.): *Central and Eastern Europe after the First World War* (Közép-és Kelet-Európa az első világháború után). De Gruyter, Oldenbourg, 2021. ISBN-szám: 978-3-11-05-9715-8, 435 o.

Moór Vivien

A Lockhart-összesküvés

A kötet szerzője, *Jonathan Schneer* amerikai történész, a Georgia Institute of Technology emeritusz professzora. Britannia történelmével foglalkozik. Fontosabb munkái: *London 1900*, *The Balfour Declaration*, *Ministers at War – Winston Churchill’s War Cabinet* és *The Lockhart Plot*. Schneer könyve elején, a XXI–XXIII. oldalon előrebocsátja, hogy ezt az összeesküvést brit, francia és amerikai ügynökök szőtték 1918 tavaszán és nyarán. Céljuk Lenin és Trockij meggyilkolása, a kommunista rendszer megbuktatása és a világháború folytatása volt Németország ellen. Mivel mindenki félt a leleplezéstől, a résztvevők titokban dolgoztak, nem maradtak utánuk levelek, dokumentumok. Az orosz titkosrendőrség levéltári anyagai zároltak, a korabeli újságok riportjai pedig megbízhatatlanok. Ezért Schneer úgy véli, könyve kísérlet az orosz történelem egy rendkívüli, thriller-számba menő epizódjának feltárására, amely tele van hőstettekkel, intrikával, csalással, románccal, erőszakkal és tragédiával.

1918 januárjában Bruce Lockhartot a brit kormány Moszkvába küldte Leninnel, Trockijjal tárgyalni. Az intelligens fiatalember Skóciában született, apai ágon egy malajziai gumiültetvényben volt érdekelt a család. Tanulmányait Edinburgh-ban kezdte, majd Berlinben és Párizsban folytatta, megtanult németül, franciául. Néhány év múlva már hat-hét nyelven beszélt, kitűnő volt a memóriája. Malajziában elsajátította a maláj nyelvet, és sikeresen megnyitott egy új gumiültetvényt. Skóciában sikeres konzuli vizsgát tett, és alkonzuli állást kapott Moszkvában. Még otthon megismerkedett egy ausztráliai lánnyal, Jean Turnerrel, akit egy év múlva feleségül vett. Lockhart mindent élvezett Moszkvában: a vodkát, a kaviárt, a szánkózást, az Ermitage-t, a gazdagok meghívásait. Kapcsolatba került cári tisz-

tekkal, kadétokkal, a szocialista forradalmi párt tagjaival és liberálisokkal egyaránt. Tökéletesen megtanult oroszul. A fiatal diplomata a baloldallal szimpatizált, de a bolsevikok agitációját „kártékonynak és veszélyesnek” tartotta (13. o.). Jelentéseit Balfour külügyminiszter és Lloyd George miniszterelnök is olvasta. Így történt, hogy rövid időn belül moszkvai főkonzullá nevezték ki. Még nem volt 30 éves.

1917 februárjában kitört a forradalom. A cár lemondott, ideiglenes kormány alakult. Lockhart a nagykövet utasítására a feleségével együtt visszautazott Angliába. A novemberi forradalom kitörése után ismét Oroszországba küldték nem hivatalos követként – hasonló státusban, mint amit Maxim Litvinov töltött be Londonban. Az volt a feladata, hogy rávegye a bolsevikokat, folytassák a háborút Németország ellen; és olyan békét kössenek majd, amely nem sérti a brit érdekeket. Pétervár ekkorra káoszba süllyedt. Nem jártak a villamosok, a megállóknál arisztokraták cserélték értékeiket ennivalóra. A lakásokban nem volt fűtés. Az utcákon banditák garázdálkodtak. Lockhart értelmes, céltudatos társakat gyűjtött maga köré. A csoporthoz tartozott Raymond Robins, az Amerikai Vöröskereszt tábornoka, Arthur Ransome újságíró, Garstin kapitány, a brit követség propaganda hivatalának tagja. Ők hárman lelkesedtek a bolsevik eszméért, Cromie kapitány, a tengerügyi attasé ellenben nem. 1917 végén az orosz balti flotta felrobbantását tervezte. Lockhart társai Cromie kivételével mind idealisták voltak. Azt hitték, hogy a szövetségesek és a bolsevikok együtt tudnak működni. Az ellenforradalmi erők a Don és az észak-kaukázusi régióban gyülekeztek Kalegyin, Kornyilov, Alexejev és Gyenyikin cári tisztek parancsnoksága alatt. A brit kormány sem volt egységes. Alex Proctor kapitány azt tervezte, hogy elfoglalnak három orosz kikötőt, és Vlagyivosztokból a japánokkal együtt Vologdába vonulnak, Murmanszkból és Arhangelszkből pedig a francia és brit csapatok érkeznek meg Vologdába. A két csapat, a hozzájuk csatlakozó orosz katonák tízezreivel együtt megindulhat nyugat felé a németek ellen, útközben pedig kiverik Pétervárról és Moszkvából a bolsevik rezsimet.

1917. december 22-én szovjet-orosz–német béketárgyalás kezdődött Breszt-Litovszkban. Németország magának követelte a balti or-

szágokat, és egyéb területeket déli irányban. Azt akarta, Oroszország fegyverezze le a hadihajóit a Fekete-, Balti és Északi tengeren; ismerje el Ukrajnában a német bábkormányt; vállaljon bizonyos kereskedelmi kötelezettségeket; és fizessen hatmilliárd német aranyárka kártérítést. Ezek a követelések válságot okoztak a Bolsevik Pártban. Németország közben újabb csapatokat küldött Oroszországba. Ezek már Pétervár közelében voltak, a lakosság felszabadítóként várta őket. A külföldi követségek szintén evakuálták a munkatársaikat. Lockhart, Ransome, Robins, Garstin és Cromie viszont maradtak. Lockhart szerint a briteknek a bolsevikokat kell támogatniuk a németekkel szemben, Alfred Knox, Balfour és Lloyd George ellenben az anti-kommunistákat segítették volna. Lenin javaslatára a bolsevikok elfogadták a breszt-litovszki feltételeket, mert az országnak nem volt ereje ellenállni, és 1918. március 3-án aláírták a békét.

Lockhart és Moura Benckendorff 1918. február elején találkoztak először. Moura egy gazdag, művelt jogász leánya volt, ő maga is beszélt angolul, franciául, németül, és Djon von Benckendorff orosz diplomatához ment feleségül, két gyermekük született. Moura a fővárosban a Vörös kereszt ápolónőjeként dolgozott, megismerkedett Garstinnal, Cromie-val. Pétervári szalonjában magasrangú diplomaták, tisztek fordultak meg, s az intelligens háziasszonyról feltételezték, hogy a németek, esetleg az oroszok besúgója. Djont lesújtotta a cár bukása, és visszavonult vidékre két gyermekükkel. Moura viszont Pétervárott maradt, az anyai érzések nem voltak erősek benne. A férjétől is eltávolodott. Ekkor találkozott Lockharttal. A férfi sűrű levelezésbe kezdett Mourával. Az ellenforradalom és szabotázs elleni harc bolsevik szervezete, a Cseka 1917. december 23-án alakult meg Felix Dzerzsinszkij vezetésével. A Cseka főhadiszállása Moszkvában, a Ljubjankán volt. Dzerzsinszkij ezerszámra írta alá a halálos ítéleteket, helyettese, Jacov Petersz úgyszintén. Élet-halál urai voltak.

Lockhart áprilisban szakított a brit–bolsevik együttműködés gondolatával, és elfogadta Proctor tervét. A három város elfoglalása és a balti flotta lerombolása ügyében már az antibolsevikokkal próbált összefogni. A Britanniából érkezett hírszerző tisz, Sidney Reilly ha-

tására még inkább jobbra tolódott a gondolkodásában. Reilly oroszországi lengyel zsidó volt, 6–7 nyelven beszélt, foglalkozott olaj- és fegyverkereskedéssel, dolgozott a brit, orosz és német titkosszolgálatoknak. Oroszországban öt-hat álnéven szerepelt. Meggyőződéses antikommunista volt. Lockharttal orosz katonaságot akartak toborozni a három orosz város elfoglalására. 1918 elején szövetséges és japán csapatok vonultak be Vlagyivosztokba, ezután brit és szövetséges csapatok foglalták el Murmanszkot, és Arhangelszkben csatlakoztak Poole tábornokhoz. Úgy képzeltek, hogy útközben az oroszok ezerszámra csatlakoznak hozzájuk, aztán Kornyilov önkénteseivel egyesülve támadnak a németekre. Közben gondok adódtak. A japánok bevonulását Wilson ellenezte, ezért angol–francia intervencióra, vagy a csehszlovák légióra lett volna szükség. A fehérek tábornokai, Alekszejev és Kornyilov gyors egymásutánban meghaltak. Közben nyilvánvalóvá vált, hogy az oroszoknak nincs hadseregük, amivel ellenálljanak a német invázióknak, a németek pedig nem támadnak, mert szükségük van minden katonára a nyugati fronton. Így a balti flotta elsüllyesztése és a szövetségesek behívásának terve okafogyottá vált. A tervek meghiúsulásával Lockharték alól kiesűszott a talaj. Ráadásul Robins és Ransome ellenezték a bolsevikok megbuktatását. Lockhart, Garstin és Cromie ennek ellenére tovább szervezték az intervenciót. „Legalább két hadosztályt” kértek a szövetségesektől. De Poole amerikai főkonzul, Fernand Grenard, a francia konzulátus tagja, és Josef Noulens, francia nagykövét támogatta őket. Csatlakozott hozzájuk Borisz Szavinkov, egy valódi terrorista, 2-5 ezer emberével, akik Lenin és Trockij meggyilkolására készültek. Lockhart komolyan szervezkedett: pénzt juttatott jobboldali szocialistáknak; utasította Cromie kapitányt, hogy tegye tönkre az oroszok flottáját. Szervezte, hogy Poole erőiből, plusz két hadosztályból, továbbá Szavinkov felkelőiből ellenforradalmár hadsereg jöjjön létre Arhangelszkben. Ezt az erőt segíti majd a szövetségesek támadása. Lockhart további pénzt kért Londontól, és – mai értékben – 1 375 000 fontot kapott. Szavinkov arra készült, hogy a szövetségesek partraszállásakor minden bolsevik vezetőt megölnek. Lockhart nem értette meg, hogy a nyugati frontról nem tudnak elvonni „két hadosztályt”,

és hogy a csehszlovák légióra sem számíthatnak. A brit kormánytól ugyan sosem kapott utasítást a bolsevikok elleni szervezkedésre, de úgy gondolta, Lloyd George és Balfour ezt várják tőle. Közben április óta nagyon közel kerültek egymáshoz Mourával. Hogy tudott-e az asszony Lockhart titkos tevékenységéről, ezt homály fedi. Májusban Lockhart a felesége látogatását azzal hátrította el, hogy veszélyes Oroszországba jönni. Közben Mourával operába, éttermekbe jártak, szórakoztak. A szerelmespár néhány napot együtt töltött Pétervárott, majd Moszkvában újra találkoztak. Lehet, hogy közben Moura kémkedett Ukrajnában. Vannak erre utaló feljegyzések, de Moura lánya szerint nem volt kém az édesanyja.

1918. július 6-án a baloldali eszerek megölték Mirbach német nagykövetet. A felhasznált bombát a francia követtől kapták, akivel Reilly együttműködött, Lockhart pedig pénzt adott a merénylőknek, tehát veszélyben voltak. Lockhart úgy látta, itt a cselekvés ideje, el kell foglalni a három várost. Az volt a baj, hogy sem Szavinkovot, sem Lockhartot nem értesítették, hogy az akciót elhalasztották, mivel Poole tábornoknak a csehek nélkül nem volt elég embere. Szavinkov Jaroslávban, Ribinszkben és Muromban felkelést robbantott ki, de sem a fehér sereg, sem a szövetségesek nem érkeztek meg. Lockhart kétségbeesetten látta, hogy a vörösök elfoglalták Jaroslávot. Szavinkovéknak rejtőzködniük kellett. E kudarcok közepette Lockhart hazárdjátékba kezdett a Cseka szeme előtt. Szövetkezett a francia Fernand Grenarddal, és nagy összegeket adtak az antibolsevik Nemzeti Központnak, Alekszejev tábornoknak és Szavinkovnak. Lockhart most a csehek helyett a húszezer fős Lett Lövészbrigádöt akarta megnyerni az ellenforradalom számára. Peterszék tudták ezt, ezért Dzerzsinszkij parancsára Jan Avotin beszervezett két lettet, Jan Buikiszt és Jan Szprogiszt, hogy férkőzzenek be Szavinkovék közé, és csaljanak ki Cromie-től egy Lockhartnak címzett levelet. Eközben a szövetséges diplomaták Vologdába menekültek, hogy onnan elhagyhassák az országot. Letartóztatták a szövetséges tisztviselőket. Lockhartot védte a diplomáciai mentesség, de csak ideig-óráig. Cromie kapitány csak a háztetőn keresztül tudott elmenekülni. Lenin bejelentette, hogy senki sem hagyhatja el az országot. Ezalatt Poole

tábornok mégis kapott segítséget: 600 brit tengerészt, 900 francia gyarmati katonát és 1200 szerbet. Ezeket elküldte Vologda irányába. Még mindig remélte, hogy oroszok ezrei fognak csatlakozni hozzájuk, és megérkeznek a csehek is. Ehelyett a vörös gárdák robbantgatták az utakat, hidakat, segítség pedig sehonnan nem érkezett.

Ezalatt Lockhart és Moura élték a szerelmesek életét, kéz a kézben sétálgattak, mit sem törődve összeesküvéssel, fenyegetettséggel. Júniusban Moura terhes lett. A pár elhatározta, hogy Lockhart visszatér Londonba, mielőtt a bolsevikok letartóztatnák, Moura pedig hazautazik Jendelbe a férjéhez, úgy intézi, hogy Djon azt higgye, a születendő gyerek az ő gyermeke, azután elhagyja őt, és Stockholmban fogja várni Lockhartot. A németek közben elfoglalták Észtországot, és beköltöztek a házukba. Moura – feltehetőleg elérte, amit akart –, és visszautazott Lockhartoz. Amint Poole tábornok elfoglalta Arhangelszket, mindenki azt várta, a bolsevikok ellen támad. Lockhart maga is így gondolta. Amikor rádöbbsent, hogy Poole-nak milyen jelentéktelen a hadereje, elvesztette minden reményét, hogy az intervenció sikerülhet. Ekkor lépett be hozzá a két lett, Szprogisz és Berzin. Lockhart azt hitte, a Lett Lövészbrigád segítségét hozták. Az összeesküvés ekkor bontakozott ki. Lockhart ezen a két augusztusi héten néhány társával együtt más útra próbálta terelni a világtörténelmet. A részletekről azonban nem maradtak feljegyzések. Berzin és Szprogisz megjelentek Lockhartnál Cromie levelével, és a brit diplomatának nem volt gyanús a két ember. Ezalatt Poole nagyobb katonai segítséget kért Londontól, és Lockhart is hasonló kéréssel fordult a francia főkonzulhoz. Lockhart a két lettet Poole-hoz küldte Arhangelszkbe. Ezzel elindította a cselekményeket, és letagadhatatlanná vált, hogy Lockhart és Grenard az ellenforradalmárok mellett áll.

1918. augusztus 17-én Lockhart átadott Reillynek és Berzinnek előlegképpen 700 000 rubelt (kb. 481 ezer font). Ennek egy része a franciáktól, másik része az amerikaiaktól származott. Grenard tábornok Párizstól mérget és gombát kért, hogy elpusztítsák a lábasjószágot és a gabonát, így növeljék az élelemhiányt. Reilly most már átvette Lockharttól az irányítást: Berzinnek két ezred lett katonával

Vologdába kellett mennie, és át kellett adnia a várost Poole-nak. Azt tervezték, hogy ezalatt Moszkvában lázadást szítanak, Lenint és Trockijt Reilly és a lett lövészek letartóztatják, kivégzik, elfoglalják az állami bankot, a telefon- és távíróközpontot, a vasúti vonalakat, és várják Vologda irányából a szövetségeseiket. Lockhart és Reilly Jugyenyics 60 ezer fehérgárdistájára is számított. Berzin és Szprogisz pedig felderíti Mitkino állomás körülményeit, ahol kincstári aranyat őriztek. Ezt elkobozták volna. Reilly augusztus 25-re találkozót szervezett brit, amerikai és francia vezetők számára az amerikai konzulátusra. Ezt Marchand francia újságíró jelentette Dzerzsinszkijnek. Augusztus 27-én Berzin bement Dzerzsinszkijhez a Lubjankára, de valaki meglátta, és szólt Reillynek. Petersz is értesült a lebukásról, de nem tudta időben figyelmeztetni Berzint, aki Pétervárott elment a megadott címre, és megtalálta Reilly iratait és Kalamatiano búvóhelyének címét. Ez még egy szál volt, ami a Csekát Lockharthoz vezette. Ekkor Dzerzsinszkij Leninnel egyetértésben táviratot küldött szét minden Cseka-vezetőnek, hogy készüljenek fel, mert ellenforradalmárok fenyegetik Moszkva rendjét. Augusztus 28–29-én Reilly találkozott Cromie-val, aki az orosz balti tengeri flotta elpusztítását, az arhangelszki szovjet megdöntését tervezte, majd felkelésekre készült Pétervárott és Moszkvában. Cromie beavathatta a konspirációba Berzint, Szabirt és Engelgardot is, holott ők mind árulók voltak. Szabir egy hadosztály fehérgárdistát ígért, Engelgardt pedig 60 ezer finn fehérgárdistáról és 25 ezer lettről beszélt. Cromie úgy látta, velük már megvalósíthatja a tervét. Pétervárott időközben a britek és franciák rettegték a letartóztatástól. Nem telefonálhattak, nem utazhattak el. Cromie maga is rejtőzködött. Várták Poole százezer emberét, holott tízezerre sem volt. Augusztus 24-én Engelgart és Szabir Dzerzsinszkijnél jártak, és beszámoltak a kialakult helyzetről. A Cseka-vezetőnek már szinte minden a kezében volt Lockhart összeesküvéséről. Ekkor azonban váratlan dolgok történtek.

Augusztus 30-án egy Leonyid Kannegisszer nevű fiatalember lelötte Mojszej Urickijt, a pétervári Cseka elnökét, mert úgy tudta, Urickij ölte meg a legjobb barátját. A magányos merénylőt biciklis hajsza után elfogták. Ugyanezen az estén Lenin beszédet mondott

a Michelson fegyvergyár munkásai előtt Moszkvában. Mielőtt be-
szállhatott volna az autójába, a félig vak Fanni Kaplan rálőtt. Lenin
súlyosan megsebesült. A vörösgárdisták letartóztatták mások mellett
Kaplant is. Dzerzsinszkij arra a következtetésre jutott, hogy az Uric-
kij és Lenin elleni merénylet kapcsolatban lehet Lockhart és Cromie
szervezkedéseivel. Elhatározta, hogy véget vet a dolognak. Ezalatt
a Cseka pincéjében hárman is faggatták Fanni Kaplant, aki annyit
mondott, hogy meg akarta ölni Lenint, mert árulónak tartja. Ugyan-
ezen az éjszakán Jakov Petersz parancsára a csekisták megrohanták
a francia konzulátust, és letartóztatták, akit elértek. Pétervárott a
Cseka a brit konzulátusra rontott be, Cromie azonban ismét elmenek-
ült. Másnap Cromie bement a konzulátusra, és a csekisták megöl-
ték. Ezen az éjszakán letartóztatták Lockhartot, Hickset és Mourát. A
két férfit szembesítették Fanni Kaplannal, de a nő egyetlen szót sem
szólt. Lockhartot Petersz hallgatta ki, de ő megtagadta a vallomást.
A két férfit még aznap éjszaka elengedték. Mourát szintén kihall-
gatták a Butyirkában, ő sem beszélt. Ha valóban a Csekának dolgo-
zott volna, akkor elengedik. Néhány nap múlva átvitték egy egyszem-
élyes zárkába. Az izgalmak következtében elvesztette születendő
gyermekét. Lockhart és Hicks tudták, hogy az összeesküvésüket le-
leplezték, de a két lettre még most sem gyanakodtak. Szeptember
4-én a *Petrograd Pravdában* megjelent Dzerzsinszkij nyilatkozata:
„Angol–francia kapitalisták és felbékelt gyilkosaik egy sor terrorista
kísérletet szerveztek a munkások kormánya ellen.” Lockhartra biztos
letartóztatás várt, ezért önként bement Peterszhez, és a Ljubjankába
zárták. Most kezdett komolyan félni.

A Cseka felgöngyölítette a szálakat. Sok embert letartóztatott, de
Verhamont nem találták. A norvégok diplomáciai védelmet biztosí-
tottak annak, aki bejutott az épületükbe. Grenardnak és Lavergnek
sikerült a norvég követségre menekülni. Kalamatianonak nem, őt el-
fogták. Reilly titkárnököt is letartóztatták, de sem Reillyt, sem George
Hillt nem találták. Reilly az újságokban látta a Lockhart és a saját
nevét, ezért valami búvóhelyre menekült. Hill bejutott az amerikai
konzulátus épületébe. A Cseka ezeket tartóztatott le, sok embert
agyonlőttek. A vörös terror kezdetét vette. Dzerzsinszkij, azaz Vas

Félix utat nyitott a vérözönnek. Ami 1918. augusztus 30. után következett, maga volt a borzalom. Moszkvában és Pétervárott összeszedtek minden 15–48 éves brit és francia férfit, és túsul tartották őket. A népesség egész csoportjait tartóztatták le, különösen a burzsoázia és a volt katonatisztek közül. Zinovjev kijelentette, Szovjet-Oroszország 100 milliós népességéből 10 milliót meg kell semmisíteni. A meggyilkoltak számát néhány ezertől sok ezerre becsülik. Poole és más diplomata is tiltakoztak, de hiába. Reillyt halálra keresték. Hill egy bordélyházban, majd egy szovjet tisztnél bújkált. Azután hamis útlevéllal papnak öltözve Pétervárra ment, onnan Tallinon át kijutott Svédországba. A holland konzul közbenjárt Csicserin helyettesénél Lockhart érdekében. Ez az utolsó pillanatban történt, egyébként a diplomatát kivégezték volna.

Lockhartot közben átvitték a Kremlbe, egy helyiségbe került Jan Szprogisszal, de nem mertek egymáshoz szólni. Később Lockhart és Moura között maga Petersz vitte-hozta a leveleket, és hamarosan szabadon engedte az asszonyt. Moura meg is látogathatta Lockhartot, és híreket csempészett be hozzá. Ismét felmerül a gyanú, hogy Moura szerelme megmentése érdekében kiegyezett a Csekával. Lockhart Mourától tudta meg, hogy az iratait a holland nagykövetség épületébe menekítették. Petersz felajánlotta Lockhartnak, hogy maradjon Moszkvában, lesz munkája, és élhetnek boldogan Mourával, de Lockhart nem fogadta el. A brit külügyminisztérium, hogy mentse Lockhartot, letartóztatta Litvinovot és néhány társát, és további 25 orosz. Ezután Balfour és Csicserin megszervezték a túsok cseréjét: Bergennél a két csoport egyszerre lépte át a határt. Lockhartot vörösgárdisták kísérték a Nyikolajevszkij állomásra, a férfi felszállt a vonatra, Moura egyedül maradt.

Epilógus. A Lockhart-összeesküvés bukásával a szövetségesek ellenforradalmi beavatkozásának lehetősége végképp elveszett. A harcoló felek nyugaton tűzszünetet kötöttek november 11-én, és már nem volt szükség többé a keleti frontra. 1919 elejére a legtöbb intervenció csapata elhagyta Oroszországot. A Csehszlovák Légiónak 1921-ben, a japánok pedig 1922-ben távoztak. Szovjet-Oroszországban a Lockhart-összeesküvés pere 1918. november 29-dikén kezdődött.

Húsz vádlott volt jelen, de a négy főbűnös, Lockhart, Reilly, Verhamon és Grenard már biztonságban voltak hazájukban. Az ügyüket távollétükben tárgyalták volna, bűnösségük és halálos ítéletük előre eldöntött tény volt. Petersznek alig volt bizonyítéka Lockhart ellen, mert ő az iratait elrejtette. Kalamatianót halálra ítélték, végül hazarendték az Egyesült Államokba. Fride tábornokot kivégezték. Hét résztvevőt öt-öt év kényszermunkára ítélték. Szprogiszt az oroszok el akarták engedni Angliába, ő azonban eltűnt, talán agyonlőtték. Garstint augusztusban Poole csapatai és a bolsevikok közti véres harcban halálos lövés érte, 28 éves volt.

Bruce Lockhart néhány évig kereskedelmi titkárként dolgozott Prágában. Összebarátkozott Masarykkal, Benessel. Keményen ivott, night clubokat, kabarékat látogatott, eladósodott. Beteg volt, a feleségét és kisfiát sem látogatta. 1918-ban majdnem megfordította a világtörténelem menetét, most mégsem tudott kilábalni a gödörből. Egy darabig újságíróként dolgozott, a Brit ügynök című könyvével sikert aratott (1932). Azután abbahagyta az írást is. A felesége idegbeteg lett, 1937-ben elváltak. Lockhart Tommynál, Rosslyn earlje feleségénél keresett vigasztalást. Áttért a katolikus hitre. Tommy bevezette a magas társaságba, bemutatta a későbbi VIII. Edward királynak is. 1942-ben érdekből elvette a titkárnőjét, Mollie Bucket. A II. világháború idején Nagy-Britanniát képviselte a száműzött csehszlovák kormányznál, és főigazgatója volt a Háborús Ügyek Végrehajtó Hivatalának. Ez irányította a propagandát az ellenséges országokban. Nyolcezer emberrel dolgozott. A világháború végén lemondott minden kormányzati tevékenységről. Először Edinburgh-ba, majd Cornwallba költöztek Mollie-val. Lockhart egyre depressziósabb lett. Gyakran meglátogatta a Londonba költözött Mourát. Súlyosbodott a demenciája, 1970-ben halt meg. Moura egyébként Gorkij titkárnője, fordítója, szeretője lett, azután H. G. Wells-szel élt együtt. Négy évvel élte túl Lockhartot.

A szerző zárszavában utal rá, hogy a történet a szerelem, a románc és idealizmus története, amelyben végül az érzelmek, remények mind elhaltak. Lockhart őszintén hitte, hogy a brit–bolsevik együttműködés mindkét félnek kedvez. Ezzel szemben Dzerzsinsz-

kij és Petersz módszeres terrort vezetett be, hogy megmentse a szovjet államot. Lockhart és társai azt remélték, az összeesküvés fordulópontot hoz Oroszországban, sőt a világtörténelemben is, de nem így történt. A recenzens 100 év távlatából visszatekintve nem érti, hogyan lehettek az összeesküvők annyira naivak, hogy az éber és irgalmatlan Cseka szeme előtt a rendszer megdöntésére szervezkedtek, és viszont: hogy történhetett, hogy a kegyetlen Cseka Lockhartot és néhány társát kiengedte Oroszországból. Jonathan Schneernek ezt a rendkívül érdekes, igen izgalmas könyvét jó szívvvel ajánlhatjuk az olvasók figyelmébe. A Lockhart-összeesküvés szereplőiről a szerző a kötet elején néhány fontos tudnivalót közöl (XI–XX. o.). A fontos szereplők fényképeit is tartalmazó kötet végén jegyzetek (a 292–315. o.), bőséges bibliográfia (318–326) és névmutató (327–340) igazítja el az érdeklődőt.

Jonathan Schneer: *Love, Betrayal, Assassination and Counter-Revolution in Lenin's Russia* (Szerelem, árulás, gyilkosság és ellenforradalom Lenin Oroszországában) Oxford University Press, Oxford, 2020. 340 o. ISBN-978-0-19-885298-8

Fodor Mihályné

Az orosz imperializmus és a tengeri hatalom – katonai stratégia és felépítés az orosz–japán háború előtt

Oroszország tengeri történelmének vizsgálata sok esetben problémába ütközik és egyben több kérdést is felvethet. Az első problémafelvetés, amivel a kutatóknak meg kell küzdeniük az a hagyományosnak tekinthető geopolitikai nézet, miszerint Oroszország a legtöbb háborúját a szárazföldön vívta, ezért a tenger feletti uralom kérdése nem volt fontos a cári vezetés számára. Ezen gondolat elfogadásához elég csak az ország történelmére és elhelyezkedésére gondolnunk, ugyan Oroszország valóban kiterjedt szárazföldi területtel rendelkezett, azonban ennek ellenére a haditengerészet kérdése is fontos számára. Ha áttekintjük Oroszország földrajzi adottságait, láthatjuk, hogy hatalmas tengersizakaszokkal van körbevéve, azonban a nemzetközi kereskedelem szempontjából oly fontos megfelelő tengeri kijáratokkal vagy kikötőkkel már kevésbé volt szerencsés. Ennek megfelelően történelme során többször is jelentős haditengerészeti erőt épített ki, amely végső soron kevés alkalommal töltötte be sikeresen a neki szánt szerepet.

A fenti hagyományos nézet után, a XIX. századi cári Oroszország tengeri politikájának vizsgálata során a kutatóknak meg kell küzdenie a szakirodalom hiányával, elavult nézetekkel vagy hibás információkkal. Ezeknek köszönhetően az a téves kép alakulhat ki a téma iránt érdeklődőben, hogy a századforduló körüli orosz cári stratégia teljes hozzá nem értésről tett tanúbizonyságot a tengeri harcokkal kapcsolatban, kiváltképpen az orosz–japán háború során. Angol nyelvterületen úgyszintén kevés, és alapvetően haditechnikai jellegű vagy hadtörténeti munkák találhatók, amelyeknek nem volt feltétlenül célja bemutatni a háttérben meghúzódó politika-, diplomácia-

történeti összefüggéseket. Üdvözlendő kivételt képez jelen recenzió tárgya, *Nicholas Papastratigakis* 2011-ben megjelent, a *Russian Imperialism and Naval Power: Military Strategy and the Build-Up to the Russo-Japanese War* című monográfiája. Ugyan viszonylag egy régebbi műről van szó, azonban ez az angol nyelven íródott mű hiánypótlónak tekinthető a maga nemében, rendkívül hasznos segéd-eszköz az orosz–japán háború előtti orosz haditengerészeti stratégiai gondolkodás áttekintésére. Papastratigakis művének legnagyobb értéke az, hogy a kutatók számára új és gazdag forrásokat nyit meg, amelyek korábban elérhetetlenek voltak a számukra, az oroszul nem tudó olvasók tekintetében pedig különösen értékes.

Nicholas Papastratigakis az Athéni Nemzeti és Kapodistrias Egyetem Szlavisztikai Karának tagja/munkatársa, e monográfiájával kapcsolatos kutatásait a London School of Economy and Political Sciences keretében végezte és a művének legfőbb erejét az jelenti, hogy a szerző jelentősen előmozdítja az orosz cári haditengerészet XIX. század végi – XX. század eleji stratégiájának megértését. Papastratigakis levéltári források segítségével hatékonyan árnyalja a korábbi képet, főleg az utókor által csak „*átkozottak utazása*”¹ néven emlegetett Balti Flotta küldetését, amely a fél világot megkerülve a Csuzima-szorosban a történelem egyik leglátványosabb tengeri vereségét mutatta be. Korábbi elméletek szerint az orosz–japán háború mutatta meg az orosz vezetés hozzá nem értését egy modern háború sikeres megvívásához, azonban Papastratigakis sikeresen felmenti az Orosz Haditengerészet vezérkarát a fenti vád alól, kutatási eredményei alátámasztják, milyen stratégiai dilemmával kellett szembe nézniük. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az Orosz Haditengerészetnek egyszerre három hadszíntéren is helyt kellett állnia: a Balti-tengeren, a Fekete-tengeren és a Távols-Keleten. A szerző egyértelművé teszi, hogy 1898-ig a Csendes-óceán térsége harmadlagos fontosságú volt, a vezérkar számára a legnagyobb veszélyt a folyamatosan erősödő német haditengerészet jelentette, különösképpen azért, mert a cári főváros a Balti-tengerről kiindulva közvetlenül támadható volt. Itt fontos leszögezni azt is, hogy a XIX. században az orosz stratégiai

1 A. Sz. Novikov-Priboj: Csuzima. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1982

gondolkodásban kiemelt figyelmet élvezett a Boszporusz elfoglalása, ami miatt a Fekete-tengeri Flotta fontos szerepet játszott egy konfliktus során.

Papastratigakis módszeresen bemutatja, hogy az orosz haditengerészet tervezési és beszerzési prioritásai egyszerre tükrözték azt a vágyat, hogy a hajók számában legalább azonos szinten legyenek a fő riválisokkal szemben, ugyanakkor mindhárom hadszíntéren össze tudják hangolni a különálló flották szerepét. Az infrastruktúra hiánya miatt a cári haditengerészet soha nem tudott kiépíteni erőfölényt egyik flottánál sem, s az aktuális külpolitikai viszonyok miatt az egyes hadszínterek tervezése kihatással volt a többire is. Nem könnyítette meg a vezérkar munkáját az sem, hogy a XX. század második felében a világ legtöbb haditengerészeténél változott a stratégiai gondolkodás, így a korábbi nagy hajókra épülő döntő ütközet helyett a kisebb és gyors hajókra épülő, kereskedelmet támadó stratégia került előtérbe. A század legvégére megint változott a haditengerészetek felépítése új, korábban nem látott méretű páncélozott hajók építésébe fogtak bele. Ezzel az orosz cári haditengerészetnek is lépést kellett tartania, amely egyre nagyobb terhet jelentet az államháztartásra. Mindez pedig oda vezetett, hogy a tengeri bázisok építése szenvedett késedelmet.

A Balti-tengeren és a Távols-Keleten történő tervezést tovább nehezítette a megfelelő hely megválasztása a flották számára, az előbbinél a német haditengerészet közelsége, az utóbbinál a megfelelő jégmentes kikötő megtalálása jelentett már-már lehetetlen feladatot. Annak ellenére, hogy több tízmillió rubelt költöttek el az egyes tengeri bázisok kiépítésére, a folyamatosan változó stratégiai tervezés miatt egyik hadszíntér tengerészeti bázisa se tudott a megfelelő mértékben kiépülni. Papastratigakis külön figyelmet szentelt annak a ténynek is, hogy a cári haditengerészet vezérkara (GMSH) általánosságban nem rendelkezett önálló döntéshozatallal, feladata legfőképpen a logisztikai kérdésekre összpontosított vagy a diplomáciai jelentéseket gyűjtötte össze. Magát az operatív tervezést csak egy szűk réteg, csupán hat-kilenc tisztból álló Haditengerészeti Tudományos Szekció (VMUO) kezelte, ezzel a szervezettel pedig a leg-

főbb probléma az volt, hogy tagjait túl sok feladattal látták el. 1902 novemberében Andrej Andrejics Virenus ellentengernagy például arról számolt be, hogy csupán egy tiszt felel az indulási és hadműveleti kérdések tanulmányozásáért, viszont e tisztnek emellett még számtalan más projektet is figyelemmel kellett kísérnie, ami mindenképpen a munka rovására ment. Mindezek ellenére a VMUO döntött a flották legfontosabb hadműveleti terveiről, és a munkájukat tovább nehezítette az a tény is, miszerint nem csak a hadszínterek közötti prioritás változásával kellett megküzdeniük, de figyelembe kellett venniük a tervezésnél az új, nagyméretű csatahajók megjelenését is.

A cári haditengerészet szükségből egyfajta egyensúlyra törekedett az egyes flották között, ennek megfelelően 1901-ig a Fekete-tengeren a kereskedelmet támadó taktikára összpontosítottak, emellett az elsődleges cél ugyanekkor a japán flotta legyőzése volt, így a legtöbb erőforrást a Csendes-óceáni Flotta kapta. Ekkor viszont a cár közbeavatkozott és elrendelte, hogy olyan hajókat építsenek a Fekete-tengeri Flotta számára, amelyek már távolabbi vizeken is bevetethetők és a Csendes-óceáni Flottát pedig a Balti Flotta segédcapatává alakították át, amelyek egy Japán elleni háború esetén egymást erősítettek volna. Bár az orosz admirálisok jelentős része a Fekete-tengeri színteret részesítette előnyben, a másik két flotta összeolvasztása jelentős belső ellenállásba ütközött, és ez a megosztottság végső soron kihatott a későbbi 1904–1905-ös eseményekre. Tovább csökkentette a haditengerészet erejét a Pénzügyminisztérium, amely egyre inkább elfogadhatatlannak találta a folyamatosan dráguló hajók építésének finanszírozását, s ez újból a stratégiai felfogás változását vonta maga után. Papastratigakis szerint a Csendes-óceáni Flotta modern hajókkal való ellátása ismét háttérbe szorult és a flotta – stratégiáját tekintve – visszatért az ellenséges kereskedelmet támadó elképzelésekhez, elismerve ezáltal a japán flotta fölényét. Ezzel szemben a Balti Flottát tovább erősítették a többi flotta kárára. Ennél a pontnál azonban vitába szállnánk a szerző véleményével, azon tény alapján, hogy a cári haditengerészet legmodernebb hajói az orosz–japán háború kitörésekor a Csendes-óceáni Flottakötelékét erősítették. Továbbá a Balti Flotta számára épített öt modern csatahajó alapvetően az előb-

bi megerősítését szolgálta, mert az elképzelésük szerint miután ezen hajók elkészülnek, átvezénylik őket a Távols-Keletre, jelentős fölényt teremtve a japánokkal szemben.² Ennek ellenére Papastratigakis helyesen mutat rá arra, hogy a háború kitörésekor a Csendes-óceáni Flotta alárendelt volt a japánnal szemben, és nem volt képes egymaga legyőzni azt, a Balti Flotta pedig még mindig nem volt megfelelő mértékben felkészülve a háborúra. A később a Második Csendes-óceáni Flottának átnevezett kötelék a fent említett modern csatahajókból is mindössze négygel rendelkezett, az összes többi egység elavult, partvédelemre alkalmas hajókból állt, így maguk a résztvevők által is előre megjósolt eredménnyel harcoltak a balti egységek.

Összefoglalva Papastratigakis munkáját, elmondhatjuk, hogy kitűnő munkát végzett, új, sokkal árnyaltabb kép alakulhat ki az olvasóban az orosz haditengerészetről. Megérthetjük, hogy milyen dilemmákkal kellett megküzdenie a folyamatosan és gyorsan változó környezetben és mi volt a stratégiai háttére a vezérkari döntéseknek. Bármely kutató számára, aki a cári haditengerészet utolsó évtizedeit vizsgálja, e recenzióban elemzett monográfia megkerülhetetlen, értékét jelentős mértékben növeli a felhasznált levéltári források listája, amelyeket a szerző közre ad.

Nicholas Papastratigakis: *Russian Imperialism and Naval Power: Military Strategy and Build-Up to the Russo-Japanese War* (Az orosz imperializmus és a tengeri hatalom: katonai stratégia és felépítés az orosz-japán háború előtt), I. B. Tauris, London, 2011. 344 o.

Csigai János

2 Stille, M.: *The Imperial Japanese Navy of the Russo-Japanese War*. Oxford, Osprey Publishing, 2016.

A portugál diktátor

Antonio de Oliveira Salazar (1889–1970) a huszadik századi Európa, az ibériai „nagy testvér”, Franco mellett leghosszabb ideig, 1932–1933-tól 1968-ig hatalmon lévő szélsőjobboldali diktátora volt, ennek ellenére – és dacára annak, hogy még életében, 1941-ben könyve (beszédgyűjteménye) jelent meg magyarul (*Békés forradalom* címmel), magának Teleki Pálnak lelkesen ajánló előszavával – Magyarországon szinte nincs is szakirodalom róla, talán országa, Portugália mindenféle értelemben vett periférikus helyzete miatt. Jellemző, hogy a nyelvünkön 2010-ben napvilágot látott *Portugália rövid története* is elnagyolva és elfogult hiányosságokkal tárgyalja rendszerét, meglehet, azért is, mert szerzője, *José Hernano Saraiva* is – mint az Utószóból megtudjuk – „annak idején elkötelezte magát a Salazar-diktatúra mellett oktatáspolitikusként, parlamenti képviselőként és a portugál Új Állam (*Estado Novo*) vezetésében fokozatosan bővülő hatáskörökkel rendelkező konzultatív testület, a Korporatív Kamara tagjaként”. Mostanság ideológus „kommentálók” rokonlélekként próbálják felfedezni és szerecsenmosdatni Salazart. Nálunk akár hiánypótló is lehetne *Marco Ferrari* könyve, az *Antonio Salazar, a kétszer meghalt diktátor hihetetlen története (L'incredibile storia di Antonio Salazar, il dittatore che morì due volte)*.

Ferrari „a világ legósdibb diktatúráját” (21. o.) Mussolini, Hitler és Franco fasizmusával egybevetve is jellemzi. A Duceval és a Führerrel ellentétben a „doktornak” nevezett, egyetemi tanárságára büszke „örök diktátor” (96. o.) hazáját távol tartotta a második világháborútól, hasonlatosan a Caudillóhoz, akivel egyetemben jócskán túl is élte azt. Mindhárom „kollégájához” képest feltűnően visszahúzó volt, keveset közszerepelt, nem színészkedett, nem szónokolt

tömegek előtt, „a terror árnya volt: nem tűnt fel, nem beszélt, sosem volt látható”, továbbá „soha nem utazott”, teljesen magányosan élt, „embergyűlölő volt”, egy „árnyék, élő, de jelen nem lévő, távoli és hideg ember” (64., 107., 137., 140., 163. o.), akár egy fantom vagy a középkor, alattvalóik számára elérhetetlen, mitikus messzeségekben ködlő királyai. Noha „korporativista eszméinek közvetlen modellje az olasz fasizmus volt”, valójában az „középkori rendszer volt” (54., 58. o.), amiképpen Salazar a középkort tekintette eszményének és azt a kora-újkort, amelyben Portugália kivételesen világhatalmat, világbirodalmat tudhatott magáénak. „Korporativizmus és kolonializmus” (59. o.): ezek számítottak uralma bel- és külpolitikai tartópilléreinek. S az utóbbi, „az utolsó nyugati tengeri birodalom” (176. o.) megroppanása vezetett despotizmusa válságához és később bukásához. Az angolai, guineai, mozambiki „gyarmati háborúk”, a minden joguktól megfosztott gyarmatosított népek felkelései, Goa indiai elfoglalása, „a portugál India eleste 451 év után” az „1961-es szörnyű esztendőben” megásták a „salazarizmus” (70. o.) sírját (88–97., 100–103. o.).

A „salazarizmus” a költő Pessoa által „zsarnokocskának” minősített (44. o.), részben életidegen fantaszta, részben kicsinyesen realista Salazar „egyszemélyes” találmánya, ideológiai és politikai konstrukciója, a „nacionalista és szuverenista” (55. o.) Estado Novo volt, az „Isten, haza, család” jelszavával (48. 57. o.), mely egyfelől elutasította a náci újpogányságot és felhasználta a katolikus miszticizmust, kivált a fatimai Mária-kultuszt (61., 157–158. o.), másfelől viszont nem jellemezte a francoista „klerikálfasizmus”, sőt, Salazarnak feszültségei támadtak a számára túl progresszív és szabadelvű XXIII. János és VI. Pál pápákkal, olyannyira, hogy „cenzúrázta” a *Pacem in terris* és a *Populorum progressio* enciklikákat (105., 159. o.).

Mindeközben tombolt a „despota” (180. o.) erőszakuralma, jóllehet messze nem olyan tömeggyilkos méretekben, mint Francoé a spanyol polgárháború, Hitleré a második világháború, avagy Mussolinié a Salói Köztársaság alatt: a betiltott pártok vezetőit, a veszélyesnek vélt ellenzéki politikusokat száműzette, börtönbe vetette, koncentrációs táborba záratta, megkínóztatta, a politikai gyilkosságtól sem riadt vissza (97–100., 107–133. o.).

Zsarnoksága – a Hitlerétől és a Mussoliniétól eltérően – szánalmas, tragikomikus módon ért véget. 1968-ban (az európai diákmozgalmak s a prágai tavasz évében) egy pedikúr során elesett és fejét úgy beverte, hogy rövidesen kómába esett, majd demenssé vált. Ezt követően két esztendőn át emberei eljátszották vele „a legelképesztőbb színjátékot, amelyet intézményes politikai hatalom valaha is véghezvitt” (164. o.): „elhitették vele, hogy még ő uralja Portugália földjét” (36. o.), noha már rég leváltották, felváltották, lecserélték (Marcelo Caetanóra). A *Good bye, Lenin* című német filmre emlékeztető trükkökkel: egyszemélyes, csakis számára készített televíziós és rádiós híradókkal, napilapokkal, álhírekkel és hasonlókcal (163–176. o.). Jellemző volt Salazarra és rezsimjére, hogy sem neki, sem alattvalóinak nem tűnt fel hiánya, „élőhalott volta” (163. o.), a kötetcímben említett „kétszeres halála”. A valódi, a végleges, 1970-es elhunytá után négy évvel, 1974-ben a szegfűs forradalom elsöpörite az önmagát létrehozójánál és vezérénel is sokkal inkább túlélte, „új középkorba” merevedett „Új Állam” korhadat épületét (176–180.).

Marco Ferrari: *L'incredibile storia di Antonio Salazar, il dittatore che morì due volte* (Antonio Salazar, a kétszer meghalt diktátor hihetetlen története), Laterza, Bari–Roma, 2020, 196 o.

Madarász Imre

A történész és a bürokrácia hatalma

Ahogy *Ben Kafka* 2009-es, a bürokráciával kapcsolatos történeti vizsgálódásokba az írásantropológia, az olvasástörténet, a hivataltörténet és a *paper technology* metodológiai látószögeit beépítő, az elmúlt néhány évtizedben született tanulmányok tanulságait összegző írásában szellemesen fogalmazott (az eredeti angol szójátékhoz képest kevésbé érzékletes magyar fordításban): „*az elmúlt körülbelül egy évtizedben a történészek, antropológusok, jogtörténészek és mások együttműködtek abban, hogy visszahelyezhessék a hivatalt a bürokráciába* [to put the bureau back in bureaucracy]”.¹ Kafka idézett írásában és későbbi, 2012-ben megjelent kötetében is² mindenekelőtt az olvasástörténeti kutatásokban *Donald F. McKenzie* és *Roger Chartier*³ által már jóval korábban szorgalmazott, az írott szöveg materialitását, illetve létrehozásának és használatának körülményeit előtérbe helyező szempontok komolyabb megfontolására helyezi a hangsúlyt, kiemelve, hogy – szemben a könyv- és olvasástörténettel, amely az 1970-es és 1980-as évektől fokozatosan képes volt önálló kutatási irányzattá szilárdulni –, az írásmódok és különböző adminisztratív műfajok történetével kapcsolatos vizsgálódásokban egészen az ezredfordulóig nem kerültek előtérbe azok a gyakorlatok, valamint ezek genealógiája, amelyek a különböző (hétköznapi) műfajok létrehozása, szelekciója,

1 Ben Kafka: Paperwork: The State of the Discipline. *Book History*, (2009) 12. sz. 340–353; idézve: 341.

2 Ben Kafka: *The Demon of Writing: Power and Failures of Paperwork*. New York, NY, Zone Books, 2012.

3 Vö. Roger Chartier: *The Order of Books. Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*. Translated by Lydia G. Cochrane. Stanford, CA, Stanford University Press, 1994; McKenzie, Donald F.: *Bibliography and the Sociology of Texts*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999. Lásd még: „Mára az olvasástörténet diadalát az eltűnése jelenti” Beszélgetés Roger Chartier francia történésszel. *Sic Itur ad Astra*, 68. 2019. 5–20.

archiválása és mindezen technológiák által befolyásolt interpretációja nyomán meghatározták és meghatározzák a történeti tudástermelést, ahogyan egységes módszertani eszköztár sem került kidolgozásra.⁴

E kérdések körüljárására, és reflektáltan a Ben Kafka által összegzett szempontok továbbgondolására vállalkozott az a 2017-ben rendezett workshop *Barbara Brookes* (University of Otago) és *James Dunk* (University of Sydney) szervezésében, amelynek szerkesztett anyaga 2020-ban jelent meg a Routledge kiadónál *Knowledge Making: Historians, Archives and Bureaucracy* címmel. A tanulmánykötetben megjelent hét tanulmány szerzői – a szerkesztők mellett *Sally Swartz* (University of Cape Town), *Volker Hess* (Institut für Geschichte der Medizin und Ethik der Medizin, Berlin), *Charlotte Macdonald*, *Rebecca Lenihan* és *Kathryn Hunter* (Victoria University of Wellington), valamint *James Moran* (University of Prince Edward Island) – az intézménytörténeti, különösen a XIX–XX. századi pszichiátria-, kórház- és hadtörténeti kutatások kiváló ismerői a politikai akarat, a hatalmi játszmák, a szaktudományos ismeretek és az ezekhez fűződő érzelmi viszonyulások keresztmetszetében vizsgálják az egyes intézmények adminisztratív gyakorlatait, a kutató perspektíváját és a történeti megismerés lehetőségeit és limitjeit.

A kötet hangsúlyait a pszichiátriátörténet-írásban az elmúlt néhány évtizedben kirajzolódó új irányok, többek között a posztkoloniális perspektíva, a pszichiátriai tudás narratív szerkezete és az ennek létrehozásához kötődő adminisztratív és intézményi gyakorlatok dominálják, s ezt egészítik ki a kötet tematikájához első látásra kevésbé illeszkedő tanulmányok a *Charlotte Macdonald–Rebecca Lenihan* szerzőpáros, valamint *Kathryn Hunter* tollából, amelyek a brit, az ausztrál és az új-zélandi hadseregek adminisztratív gyakorlatait, valamint személyi és/vagy nemzeti identitásképző funkcióit tárgyalják, azonban, különösen a bürokratikus gyakorlatok innovatív módszertani megközelítései

4 A magyarországi történeti kutatásokban ez a szempontrendszer mind ez idáig ritkán került előtérbe, fontos és inspiráló kivételként lásd Krász Lilla kutatásait, például: Az adatoktól az információig, az információtól a tudástermelésig. Az egészségügyijelentés-írás gyakorlata(i) a XVIII. századi Magyarországon. *Századvég*, 70. (2013) 155–187; Uő.: „Megfigyelve leírni, leírva megfigyelni” Az orvosi írásmódok episztémikus fordulata a 18. században. *Kaleidoscope Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat*, 9. (2018) 17. sz. 249–260.

mentén, miként a pszichiátriátörténeti tanulmányok is, számos, a történeti kutatások szempontjából általános érvényű kérdésre világítanak rá.

A kötet első, a szerkesztők által programadónak tekintett, a többi tanulmányban is vissza-visszatérő kérdéseket feszegető esszéjét (*Asylum case records: fact and fiction*) a gyarmati pszichiátria talán legjobb ismerője, Sally Swartz jegyzi, aki a mentális betegségek megélt tapasztalata, az intézményi bürokrácia és az ezek által életre hívott technológiák között húzódó paradoxonra hívja fel a figyelmet. Swartz érvelése szerint az elmebetegség racionalizálására törekvő gyakorlatok, egy-egy intézményi irattár, az itt reprezentált műfajok és ezek sorozatai (betegfelvételi könyvek, kórházi naplók, kórtörténetek, statisztikák) kiváló lenyomatát jelenthetik a „fikcionalitás csapdájának”, amelybe mind a betegek kórlefolyását és viselkedési anomáliáit rögzítő orvosok, mind pedig az ez alapján az intézményben folyó munkát kutatók oly gyakran beleeshetnek. A szerző e folyamatokat a „statisztika hatalma” és a „narráció bizonytalansága” között húzódó határvonallal illusztrálja, s mutat rá arra, hogy a megszámlálhatónak (és ezáltal irányíthatónak, ellenőrizhetőnek és tervezhetőnek) tekintett dolgokat és az így megtermelt, autoritatívnak tekintett tudást gyakran felülírják az egy-egy intézmény falai között születő vagy éppen – írásos formában legalábbis – meg nem születő, ezért megismerhetetlen, egymással gyakran nem összhangba hozható narratívák. Ennek klasszikus példája a pszichiáter által koherens narratívaként lejegyzett vagy éppen – a XIX. század második felétől egyre gyakrabban – előre kinyomtatott táblázatokba rendezett, standard kérdések segítségével rögzített pszichiátriai kórtörténet, amely, részben legalábbis, a „lélek mérőeszközeinek” hiányában,⁵ óhatatlanul a páciens által elmondottakból táplálkozik,⁶ az örület gyakran inkoherens tapasztalatát azonban – már

5 Ehhez lásd: Michel Foucault: A pszichiátriai hatalom: a kikerdezés, a drog és a hipnózis (1974. január 31-i előadás a Collège de France-ban). Ford.: Takács Ádám. In: *Drogpolitika, hatalomgyakorlás és társadalmi közeg. Elemzések Foucault-i perspektívából*. Szerk.: Rácz József – Takács Ádám. Budapest, L'Harmattan – ELTE Társadalomtudományi Kar, 2006. 145–161.

6 Bár a páciens nézőpontja (*patient's view*) és vizsgálatának szükségessége Roy Porter 1985-ben megfogalmazott szempontjai nyomán már évtizedek óta az orvostörténeti kutatások „napirendjén van”, mindez ritkán valósult meg a Porter által elképzelt módon. A pszichiátriátörténet-írásban ez, különösen a XX. századot megelőző korszakok vonatkozásában, →

csak műfaji sajátosságai miatt is – képtelen visszaadni, s az alárendelt aligha szóra bírható.⁷ Bár mindezek kevésbé számítanak újdonságnak a pszichiátriátörténész számára, Swartz rendkívül meggyőzően hívja fel a figyelmet arra, hogy a bürokrácia és statisztika a történészre is gyakorolt „hatalmának” figyelembe vételével hogyan kerülhetjük el a leegyszerűsítő és egyoldalú interpretációk csapdáját, és a levéltárakban őrzött dokumentumok tartalmán túl – amennyiben lehetőségünk nyílik ilyesmire, erre a későbbiekben még visszatérek – miként vizsgálhatjuk az egyes műfajok keletkezési körülményeit, a naplók, listák, táblázatok stb. létrehozására irányuló, sok esetben politikai-hatalmi motivációk által mozgatott szándékokat, a standard írásmódokat és azokat a diszkurzív technikákat, amelyek segítségével az orvosok például a kategorizációnak sok esetben ellenálló mentális betegségekkel diagnosztizált páciensek viselkedését osztályozhatónak vélték és rögzítették.

A Sally Swartz által felvetett kérdésekhez szorosan kapcsolódik Volker Hess tanulmányában az „örület könyvvitelét” (*Bookkeeping madness: Archives and filing between court and ward*) körüljáró elemzés, amit épp az a szerző által is bevallott szerencsés, a német pszichiátria hagyományaiban gyökerező körülmény tett lehetővé, hogy az orvosok „nagy odaadással” regisztrálták a betegek kórházban töltött idejének eseményeit és gyógyulásuk folyamatát, valamint az, hogy ezek az archívumok sok esetben egy-egy intézmény kezelésében maradtak, így, ahelyett, hogy áldozatul estek volna a levéltári rendezés során oly gyakran alkalmazott szelekciónak, önállóan, saját, organikus formájukban maradtak fenn. Ennek megfelelően az előbbiekben említett szempont, nevezetesen az egyes adminisztratív műfajok keletkezésének és rendszerezésének körülményei, szokatlanul jó elemzési

gyakran a források hiánya miatt nem megvalósítható. Vö. Porter, Roy: The Patient's View. Doing Medical History from Below. *Theory and Society*, 14. (1985) 2. sz. 175–198. A Porter által szorgalmazott irány lehetőségeiről és recepciójáról lásd: Bacopoulos-Viau, Alexandra – Fauvel, Aude: The Patient's Turn. Roy Porter and Psychiatry's Tales, Thirty Years on. *Medical History*, 60. (2016) 1. sz. 1–18; Condrau, Flurin: The Patient's View Meets the Clinical Gaze. *Social History of Medicine*, 20. (2007) 3. sz. 525–540. Legújabbban, újfajta módszertani megközelítésekkel: Hanley, Anne – Meyer, Jessica (eds.): *Patient Voices in Britain, 1840–1948*. Manchester, Manchester University Press, 2021.

7 Vö. Gayatri Chakravorty Spivak: Szóra bírható-e az alárendelt? Ford.: Mánfai Alice – Tarnay László. *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 42. (1996) 4. sz. 450–483.

perspektívákat⁸ nyithatnak meg az arra fogékony kutatók előtt. Sally Swartzhoz hasonlóan Volker Hess is, ám ha lehet, még explicitebb módon, rámutat arra, hogy a pszichiátriai tudás biográfiai fókuszának és narratív természetének köszönhetően a kórtörténet-írás és a betegekkel kapcsolatos események körültekintő dokumentációja (képeslapok, családtagoktól kapott és nekik küldött levelek, bevásárlólisták, vázlatok, fényképek, de akár még a páciens által készített kézimunkák segítségével is) kiemelt szerepet kaptak a tudástermelésben, és ez egyben – Hess szerint legalábbis – magyarázhatja az intézmények különleges ragaszkodását a pszichiátriai aktákhoz. A berlini Charité betegfelvételi és adminisztratív gyakorlatai mögött munkáló „konyhai gazdaságtan” (*kitchen economy*)⁹ meghatározó szerepéhez hasonlóan a német pszichiátriában alkalmazott regisztrációs technikák és lejegyzőrendszer (*Aufschreibesystem*) kapcsán arra igyekszik felhívni a figyelmet, hogy az ezen gyakorlatok által létrehozott akták a pszichiátriai ismeretek rögzítésének és narrációjának episztemológiai előfeltételét, nem pedig következményét jelentik. Miként a szegényház-kórházként működő Charité osztályain a betegek étrendje, az ezt szorosán követő dokumentáció és az őket kiszolgáló konyhai személyzetnek küldött feljegyzések formálták a regisztrációs gyakorlatokat, a pszichiátriában a XVIII–XIX. század fordulóján végbement reform nyomán az intézményi elhelyezést megelőző kötelező bírósági vizsgálat és az ennek során keletkezett dokumentumok jelentették a betegfelvétel alapját, így az intézménybe kerülés előfeltételét egyrészt a jogi lejegyzőrendszer megfelelő működésében, másrészt a jogi és az orvosi szaktudás együttműködésében kell keresnünk.

Hasonlóan Volker Hess tanulmányához, a Sally Swartz által megfogalmazottak találnak visszhangra James Dunk írásában is (*Work, paperwork and the imaginary Tarban Creek Lunatic Asylum, 1846*), amelyben a szerző az 1838-ban megnyitott, Sydney egyik külvárosá-

8 Ennek kiváló példája az a tanulmánykötet, amelyben magában foglalja Volker Hess itt tárgyalt tanulmányának első, német nyelvű verzióját is: Cornelius Borck – Armin Schäfer (Hg.): *Das psychiatrische Aufschreibesystem. Notieren, Ordnen, Schreiben in der Psychiatrie*. München, Wilhelm Fink Verlag, 2015.

9 Vö. Volker Hess – Sophie Ledebur: Taking and Keeping: A Note on the Emergence and Function of Hospital Patient Records. *Journal of the Society of Archivists*, 32. (2011) 1. sz. 21–33.

ban, Gladesville-ben található Tarban Creek Asylum (később Gladesville Mental Hospital) korai éveibe és az elmeegógyintézet regisztrációs gyakorlataiba beleíródó, a gyarmati adminisztráció és az intézet vezetése közötti hatalmi játszmákba enged bepillantást. A korszakban az Európában divatos, a morális terápia alapelvei és igényei szerint kialakított elmeegógyintézetben folyó munka ellenőrzésére – az Angliában az 1810-es évektől meghonosított gyakorlatot követendő – vizsgálóbizottságokat rendeltek, ezek azonban nem a gyarmatügyi minisztérium sokszor hozzáértést nélkülöző hivatalnokaiból álltak, hanem – évtizedes küzdelmek eredményeként – tagságuk helyi jogászokból, orvosokból és hivatalnokokból tevődött össze, akik a helyi viszonyok jóval alaposabb ismerői voltak. Már a Tarban Creek Asylum ellenőrzésére elrendelt első, 1846 elején lefolytatott vizsgálat során felmerült problémaként, azonban csak néhány hónappal később tematizálódott élesen, hogy bár az intézmény szakmai, tehát a betegek gyógyítása és/vagy tünetmentesítése szempontjából betölti a neki rendelt szerepet, a kórházi adminisztráció terén súlyos elmaradásokat mutat, ez pedig – a bizottság szándékainak megfelelően és általuk generálva – nagy port vert a korabeli közvéleményben. A szándékosan táplált, megosztó és élesen kritikus diskurzus célja pedig az volt, hogy az intézményi adminisztráció hiányosságainak tematizálásával felhívják a figyelmet a helyi viszonyokat nem ismerő gyarmati vezetés munkájának hiányosságaira és átláthatatlanságára, és hogy – paradox módon az őket elnyomó gyarmatosítóktól kölcsönzött bürokratikus gyakorlatok számonkérésével – bizonyítsák a helyi vezetés alkalmasságát a saját ügyeik, ebben az esetben az elmeegógyintézet hatékony irányítására. Ezzel az epizóddal tehát, ahogyan például – erre James Dunk is felhívja a figyelmet – a Charité esetében a „konyhai gazdaságtan” működésének következtében, a Tarban Creek esetében a gyarmati önrendelkezésre irányuló diskurzusban és a gyakorlati szférában, jelesül az adminisztratív gyakorlatok hatékony működtetésére irányuló törekvésekben kell keresnünk a pszichiátriai lejegyzőrendszer kialakításának előfeltételét.

Dunk a gyarmati pszichiátria működésmódjaival kapcsolatos következtetéseit némileg árnyalva, Barbara Brookes tanulmánya (*Papering over madness: accountability and resistance in colonial asylum*

files: a New Zealand case study) a Max Weber nyomán a „racionalitás győzelmének” tekintett, hatékony adminisztratív gyakorlatok vizsgálatával és a Swartz esszéjében felvetett örület *versus* racionalitás kérdéskör alaposabb elemzésével az új-zélandi tébolydareform Angliából importált jó gyakorlatainak megvilágítására törekszik. Az adminisztratív gyakorlatok kialakítása és a lejegyzőrendszer létrehozása mögött húzódó szándékokat John Conolly, az egyik legismertebb és a XIX. század folyamán legtöbbet idézett angol tébolydareformer 1847-ben megjelent munkájában (*The Construction and Government of Lunatic Asylums and Hospitals for Insane*) foglaltakkal azonosítja, amely értelmében az új típusú elmeógyógyintézetek egyik legfontosabb feladata a statisztikai adatgyűjtés¹⁰ és a páciensek felvételét megelőző körülmények, valamint a kórházban töltött idejük minél alaposabb dokumentációja. Kizárólag ez nyújthat arra garanciát, hogy senki nem kerül zárt intézménybe alapos indok nélkül; enélkül az egyéni szabadsághoz és önrendelkezéshez való jog sérül. Brookes a pszichiátriai lejegyzőrendszer létrehozása mögötti motivációk feltárásával arra mutat rá, hogy Új-Zélandon az 1868-as Elmebetegügyi Törvény (*Lunacy Act*) és a XIX. század második felében végbement, pszichiátriával kapcsolatos fejlemények hátterében nem a gyakran, különösen az antipszichiátriai diskurzus nyomán az „elnyomás ágenseinek” tekintett pszichiáterek munkálkodása állt, hanem éppen ellenkezőleg, a minél szélesebb körű, alapos adatfelvétel és az átlátható bürokratikus működésmódok tették – elvben – lehetővé azt, hogy csak indokolt esetekben kerülhessen sor az elmeógyógyintézeti kezelésre, valamint, ha a felvételre feltétlenül szükség volt, a dokumentáció révén az orvosok koherens narratívák megalkotására és ezáltal az „irracionális állapotok” racionalizálására és így empatikusabb megértésére törekedhessenek. És bár Brookes mindezt a páciens szempontjából külső szemlélők perspektívájából (pszichiáterek, rokonok, szuperintendensek, állami hivatalnokok) többé-kevésbé meggyőzően bizonyítja, az elemzésből a bevezető esszében szorgalmazott szempont, az „alárendelt szóra bírásának” lehetőségei és ezek alaposabb vizsgálata jórészt hiányoznak.

10 A statisztikai adatgyűjtés jelentőségéről a XIX. századi tébolydákból lásd: Porter, Theodore M.: *Genetics in the Madhouse. The Unknown History of Human Heredity*. Princeton, NJ–Oxford, Princeton University Press, 2018.

A pszichiátriátörténeti tanulmányok sorában utolsóként *James Moran* írása került be a kötetbe, amely egy rendkívül fontos és mind ez idáig, ha nem is teljes egészében,¹¹ de jelentőségéhez képest méltatlanul elhanyagolt terület integrálásának jelentőségére hívja fel a kutatók figyelmét. Míg a klasszikus, elmebetegséggel és elmebetegüggyel foglalkozó narratívák alapvető kontextusát a zárt intézmények, és ezek közül is mindenekelőtt az elmeógyógyintézetek és pszichiátriák világának vizsgálata jelenti, Moran – reflektálva Volker Hess megállapításaira is – arra hívja fel a figyelmet, hogy a XVIII–XIX. században Amerikában, Angliában és Franciaországban az elmebetegekkel kapcsolatos tudástermelésnek alapvetően két adminisztratív színtere – az orvosi és a jogi – működött egymás mellett, azonban míg a kórházak és elmeógyógyintézetek archívumai sok esetben saját organikus elrendezésüket megőrizve, a kutatók számára felkutatható és elérhető formában maradtak fenn, a kétes elmeállapotokkal kapcsolatos bírósági vizsgálatok és peranyagok láthatósága sokszor rendkívül esetleges. A jogi eljárások során keletkezett iratok tehát, bár, ahogyan erre Moran egyéb kutatásai is rámutatnak, ha nem is helyettesítik vagy írják felül, de mindenképpen árnyalhatják az elmebetegséggel és annak percepcióival kapcsolatos, a XVIII–XX. század vonatkozásában szinte kizárólag orvostörténeti irányultságú vizsgálatokat, ritkán kerülnek a kutatás fókuszába. Ennek háttérében az a Volker Hess által is tárgyalt körülmény áll, hogy míg a kórházak hosszú ideig (vagy akár a mai napig) ragaszkodtak/ragaszkodnak az archívumaikhoz, vagy pedig a XX. század második felétől fokozatosan végbemenő deinstitutionalizáció során, bizonyos országokban legalábbis, beszolgáltatták ezeket a nemzeti levéltáraknak, addig a jogi procedúrák folyamán keletkezett iratok, különösen a XIX–XX. századi levéltári rendezések során „kevésbé fontosnak” minősített anyagok, áldozatul eshettek a szelekciónak. Az archiválási eljárások tehát az elmebetegség történeti vizsgálatának limitjeit is kijelölik.

A pszichiátriátörténet és a *paper technology* tanulmányozásának módszertani perspektíváit ötvöző tanulmányok számos, más tematikus fókusszal dolgozó történeti kutatásokban is haszonnal alkalmaz-

¹¹ Lásd például: Joel Peter Eigen: *Witnessing Insanity: Madness and Mad-Doctors in the English Court*. New Haven, CT, Yale University Press, 1995.

ható eleme köszön vissza *Charlotte Macdonald* és *Rebecca Lenihan* tanulmányában (*Paper soldiers: the life, death, and reincarnation of nineteenth-century military files across the British Empire*). A XIX. századi katonai aktákat a „birodalom textuális konstrukciójaként” értelmező szöveg egyszerre mutat rá egyrészt arra, hogy milyen fontos gyakorlóterepet jelentett a hadsereg a dokumentációs eljárások hatékonnyá tétele és ezen keresztül a fegyelmezés és ellenőrzés birodalmi szintű gyakorlatainak megteremtése során, másrészt pedig arra, hogy a katonák számára hogyan igyekeztek a testi jegyeik és viselkedésük szoros lejegyzésével, kategorizálásával és állandó monitorozásával „papíralapú” identitást is adni, ami, elvben legalábbis, lehetővé tette például a mozgásuk állandó követését és szolgálati idejük történéseinek archiválását, ez pedig a családi és nemzeti emlékezet szempontjából is kiemelkedő jelentőséggel bírt és bír a mai napig. Ez utóbbi szempontra nagytárra *Kathryn Hunter* tanulmánya is (*Red ink, blue ink, blood and tears? War records and nation-making in Australia and New Zealand*), amelyben azt a hipotézist igyekszik bizonyítani, hogy a gyarmati függetlenedésben kiemelkedő szerepet játszó nemzeti hadseregek szisztematikus és extenzív írásos dokumentációja, tehát az ausztrál és új-zélandi katonai archívumok kialakítása és ezek a publikum számára széles körben elérhetővé tétele, sőt népszerűsítése, a mai napig a nemzeti emlékezet formálásának meghatározó tényezői. Hunter argumentációja alátámasztására meggyőző összehasonlítással él a tanulmánykötetben vizsgált pszichiátriai intézmények és a hadseregek működését dokumentáló és archiváló gyűjtemények utóélete között: míg az elmeegógyintézetek archívumai, amelyek a mai napig sok szempontból stigmatizáltak és ezért „elrejtendők”, a felejtés homályába száműzendőknek tekintett elmebetegségek történetébe nyújtanak bepillantást, az ausztrál és új-zélandi gyakorlatban a legritkább esetben kerülnek digitalizált formában a nagyközönség elé, a hadseregek dokumentációja, ha nem is teljes egészében, de hozzáférhető digitális formában is.

A kötet utolsó négy tanulmányában (Brookes, Macdonald–Lenihan, Hunter, Moran), bár különböző fókuszokkal, de fontos hangsúlyt kap a digitalizáció szerepe. Itt most csupán arra az elmúlt másfél év-

ben a koronavírus-járvány által is felerősített, és a kötetben is gyakran előkerülő, egyre több szintéren megjelenő diskurzusra szeretném felhívni a figyelmet, amely a levéltári kutatás „demokratikusságát” (hozzáférhető-e anyagi erőforrások hiányában egy-egy levéltári gyűjtemény bárki számára?), ebből eredően a digitalizáció szükségességét, ám annak limitjeit is tárgyalja. Ez a tanulmányok mindegyikében természetesen elsősorban a kötetben tárgyalt kutatási perspektívák szempontjából merül fel, hiszen, erre már több alkalommal utaltam, a kutatónak folyamatosan számolnia kell azzal a körülménnyel, hogy a dokumentációs és archiválási eljárások önmagukban is szelektívek, és a standardizált adminisztratív eljárások szükségszerűen magukban hordozzák a rögzíteni kívánt információk leegyszerűsítő reprezentációit (visszakanyarodva Swartz esszéjéhez: mit jelentenek például egy tébolydai betegfelvételi könyvben standard módon rögzített „tisztátalan szokások” egy-egy individuum esetében?), az információk digitális gyűjteményekben való újrendezése és „kiegyenesítése” azonban további szempontokkal bővíthetik (vagy éppen határolhatják be) a kutató interpretációs eszköztárát. Bár az ehhez hasonló, a kötetben felmerülő és sokszor szándékosan nyitva hagyott kérdések a magyarországi kutatásokhoz képest alapvetően „idegen terepen” fogalmazódnak meg, a konkrét elemzések mögött munkáló általános kérdésfelvetések rendkívül megtermékenyíthetően hathatnak a történeti vizsgálódás szempontjainak és perspektíváinak újragondolására és kitágítására, valamint az adminisztratív, dokumentációs, archiválási és digitalizációs gyakorlatok elmélyült vizsgálatára; ehhez a rendkívül sokrétű és az elméleti megfontolásokat gyakorlatba meggyőzően átültető tanulmányok számos kiváló orientációs pontot nyújthatnak a magyarországi kutatók számára is.

Barbara Brookes – James Dunk (eds.): *Knowledge Making: Historians, Archives and Bureaucracy* (Tudástermelés: Történészek, levéltárak és bürokrácia), London–New York: Routledge, 2020. 170 o. ISBN: 978-0367481865

Kovács Janka

Egy magyar idegenlégiós nyomában Indokínától Afrikáig

A Francia Idegenlégióra – nem utolsósorban Rejtő Jenő regényeinek köszönhetően – a mai napig is egyfajta nosztalgiával tekint a magyar olvasó, ugyanakkor az alakulat kötelékében szolgáló magyarokkal kapcsolatban az elmúlt évek során végzett úttörő jellegű kutatások¹ ellenére is viszonylag kevés konkrét ismeretünk van. Ebben egyéb tényezők mellett szerepet játszik az Idegenlégió iratkezelési gyakorlatja is, amely védi a leszerelt légiósok identitását, ugyanakkor jelentősen megnehezíti az egység korábbi tagjainak megismerését. Ezért is nagy jelentőségű az az életrajz, amely *Philippe de Parseval* tollából látott napvilágot, és a közelmúltban elhunyt Szabó László légiós altiszt életútját mutatja be, mivel a szerzőnek lehetősége nyílt mind a Légió, mind pedig a család iratanyagát felhasználnia könyve megírása során.

A szerző, Philippe de Parseval 1939-ben született katonacsaládban, a Saint-Cyr katonai akadémia elvégzése után pedig maga is csatlakozott a hadsereghez. Éveken keresztül szolgált az Idegenlégió kötelékében, mielőtt 1970-ben leszerelt és a külkereskedelemben kezdett új karriert. Ennek ellenére megőrizte szoros kötődését a Légióhoz, mivel a nizzai régió légiós veterántársaságának tagja, majd alelnöke lett, így ebben a minőségében mind a leszerelt, mind pedig az aktív légiósokkal aktív kapcsolatot tart fenn. Nyugdíjba vonulása után meg kívánt emlékezni azokról a különleges személyiségekről, akikkel együtt szolgált, valamint az Idegenlégió XX. századi küzdelmeiről, így számos könyvet szentelt a Légió soraiiban szolgáló katonáknak. Ezek sorába illeszkedik a Szabó László életét bemutató könyve, akit személyesen is jól ismert, ugyanakkor

¹ Lásd például Nóvé Béla: *Patria Nostra. '56-os menekült kamaszok a Francia Idegenlégióban*, Budapest, Balassi, 2016.

az ő katonai pályafutásának közreadásával a Légió összes altisztje előtt tisztelegni kíván.

Szabó László 1930. március 26-án született Győrött, ahol édesapja tanítóként dolgozott. 1942-ben tisztázatlan körülmények között Németországba került egy munkatáborba, ahol fiatal korából kifolyólag raktárosként dolgozott. A háború lezárulta után 1946-ban került vissza Magyarországra, ahol értesült róla, hogy édesapja belehalt a keleti hadszíntéren szerzett sebesüléseibe, édesanyja pedig már új kapcsolatban élt. Ezt követően úgy döntött, hogy elhagyja az országot és Franciaország felé vette az irányt, ahol korábban a háború vége után egy rövid időszakot eltöltött egy táborban, miközben hazaszállítására várt, és jó emlékeket őrzött az ottani körülményekről. 1947 januárjában Rajka közelében átszökött a határon, majd az ausztriai megszálló hatóságoknak jelezte, hogy csatlakozni szeretne a Francia Idegenlégióhoz, amely a Kelet-Európából érkező menekültek számára számos toborzóirodát tartott fenn a térségben. Szabót Klagenfurtba irányították, ahol négy évvel idősebbnek adta ki magát, ezért a toborzók – akiknek a lehető legtöbb újoncot kellett találniuk a francia hadsereg számára az indokínai háború egyre növekvő emberigénye miatt – elfogadták a jelentkezését és Bregenzen keresztül Marseille-be irányították, ahol megkezdődött a kiképzése. 1947 februárjában átszállították Algériába, az Idegenlégió központjába, ahol a 2. légiós gyalogezred Szaidában állomásozó kiképzőzászlóaljánál folytatódott felkészítése a légiós életre. Tekintettel a légiósok közelgő harcbevételére Délkelet-Ázsiában, a két és fél hónapig tartó kiképzés során az állóképesség növelése mellett a harcéri ismeretekre helyezték a hangsúlyt.

Ennek lezárulta után Szabó 1947. május 31-én kezdte meg szolgálátát közlegényként az 1. légiós gyalogezred 1. zászlóaljának 2. századában 44 798-as azonosító számmal Tunéziában. Százada megfelelő tapasztalattal rendelkező (például korábban hazájuk fegyveres erőiben szolgáló) tagjait folyamatosan irányították át Indokínába, azonban fiatal kora – amely bajtársai számára egyértelmű volt – és kevés katonai tapasztalata miatt Szabót még másfél évig Észak-Afrikában állomásoztatták, mielőtt 1949. január 1-én őt is beosztották

egy Indokínába tartó különítmény soraiba. Ezt követően különleges felkészítésben részesült az ottani hadszíntér speciális körülményeire, majd egy hosszú hajóutat követően, április 14-én érkezett meg Saigonba, ahol csatlakozott új alakulatához, a 13. légiós könnyűdandárhoz. Az 1940-ben létrehozott egység a második világháború során számtalan alkalommal kitüntette magát a Charles de Gaulle tábornok irányítása alatt álló Szabad Francia Erők kötelékében, így az indokínai konfliktus kirobbanása után magától értetődő módon irányították át a délkelet-ázsiai hadszíntérre 1946 elején, ahol Indokína déli részén vetették be a magas harcértékű különítményt. Szabót a 3. zászlóalj kötelékébe osztották be, amelynek soraiban már júniusban átessett a tűzkeresztségen a Jonquille hadművelet keretében, amelynek során az 1. légiós lovasezred támogatásával több mint 500 ellenséges lázadót öltek meg és elfoglalták Kokinkína egyik legfontosabb ellenálló táborát. Az ezt követő időszakban a könnyűdandár folyamatosan harcban állt a Viet Minh erőivel, a küzdelmekből pedig Szabó is kivette a részét, amelynek elismeréseképpen 1950. március 1-én elsőosztályú közlegénnyé léptették elő (a magyar honvéd és örvezető közti rendfokozat).

Március 9-én egy bevetésen jó kezdeményezőkézségről tett tanúbizonyságot, amikor az összecsapás során átvette megsebesült rajparancsnoka helyét, és a rajt sikeres támadásra vezette. Szakaszparancsnoka ezért háromhónapos továbbképző tanfolyamra irányította, amelynek elvégzése után június 16-án tizedesi rendfokozatot kapott. Tengerentúli harctéri szolgálata hivatalosan ebben a hónapban véget ért, de kérte ennek meghosszabbítását (majd ezt követően még több alkalommal is), így folytatódott indokínai szolgálata. A Légió gyakorlatának megfelelően az előléptetést követően új beosztást kapott – elkerülendő a régi bajtársakkal való esetleges problémákat a rendfokozati különbség miatt – a könnyűdandár 1. zászlóaljának 2. századában, ahol már október folyamán bizonyította rátermettségét egy váratlan rajtaütésben, amelynek elismeréseképpen Bronzcsillaggal ékesített Tengerentúli Hadikereszttel tüntették ki. Vezetői feladatait ezt követően is jól látta el, amelynek eredményeképp 1951. április 11-én szakaszvezetővé léptették elő. 1952 januárjában letelt a szer-

zódásban rögzített ötéves szolgálati ideje, Szabó azonban folytatni kívánta szolgálatát, így egy évvel meghosszabbította szerződését, valamint hat hónappal tengerentúli szolgálatát. Május 1-én újból kivételes bátorságról tett tanúbizonyságot egy rajtaütés során, így ez alkalommal Ezüsts csillaggal ékesített Tengerentúli Hadikereszttel tüntették ki, valamint őrmesteri tanfolyamra küldték. Ennek elvégzése után június 16-án az őrmesteri kinevezése is megérkezett, valamint a menetrendszerű áthelyezés is, ezúttal ugyanannak a zászlóaljnak az 1. századába. Szokásához hűen itt is kitüntette magát, ezúttal egy november 15-i bevetésen vitt sikerre egy támadást nehéz körülmények között, ami újabb Bronzcsillagot eredményezett számára.

Szerződése lejártával 1953 februárjában Saigonba helyezték át, ahol a hosszú és fárasztó hadjárat végén könnyített szolgálatot látott el, majd áprilisban behajózták Algéria felé, ahova május elején érkezett meg. Egy tengerentúli hadjárat utáni kötelező hosszabb szabadságot követően augusztusban Marokkóba helyezték, ő azonban kérvényezte, hogy visszatérhessen Indokínába és újabb két évet szolgálhasson a Légión kötelékében. Mindkét kérését jóváhagyták, így 1954. április 4-én csatlakozott a 3. légiós gyalogezred 1. zászlóaljának 4. századához Hanoiban. Azt követő hónapok során a régió biztonságának fenntartásában működött közre szakaszával, amely az időközben Dien Bien Phu-nál elszenvedett döntő francia vereség miatt egyre nagyobb erőfeszítéseket követelt. A fegyverszünet aláírását követően végül az alakulatot november 15-én hajózták be Észak-Afrika felé, ahol egy újabb háború várt a légiósokra.

Algériában november 1-én robbant ki fegyveres felkelés a függetlenség kivívása érdekében, az ennek leverésére tett francia katonai erőfeszítésekben pedig természetesen a Légiónak is kiemelt szerep jutott. Nem csupán azért, mert hagyományosan Franciaország összes fontosabb konfliktusában felhasználták a különítményt, hanem azért is, mert Algériában volt az alakulat központja, így gyakorlatilag minden alegységét bevetették a függetlenségpárti lázadók elleni harcban. Szabó december 15-én érkezett meg az országba, ahol századát – melyet a helyi terepviszonyokhoz alkalmazkodva gépesítettek – Szétif városába irányították. 1955 májusában az elisme-

résre méltó szolgálati múlttal rendelkező őrmestert továbbképzésre vezényelték, amelyet kítűnő eredményekkel végzett el, majd november 1-én törzsőrmesternek nevezték ki, így ekkor már ténylegesen is egy egész szakaszt irányíthatott. Eközben alakulata folyamatosan kisebb összecsapásokban vett részt a felkelők ellen, melyek során Szabó újfent bizonyította rátermettségét, ezért 1957 januárjában Ezüstcsillaggal ékesített Katonai Érdemkereszttel tüntették ki. Ezzel egyidőben újabb három évre meghosszabbította szerződését a Légión kötelékében. A következő időszakban az alakulat legfontosabb feladata a Tunézia felől az országba érkező fegyver- és emberutánpótlás megállítása volt, amelyet sikeresen teljesített. Ennek során időnként komoly harcok alakultak ki, 1958 augusztusában Szabó is megsérült, amikor járműve egy rajtaütés során aknára futott, de ennek ellenére vezetésével emberei megfutamtították a támadókat. Ezzel az akcióval a törzsőrmester a Bronzcsillaggal ékesített Katonai Érdemkeresztet érdemelte ki. 1959 során számos nagyszabású hadműveletben vett részt, amelyek során a francia erők számos lázadót öltek meg és nagy mennyiségű fegyvert zsákmányoltak.

1959 novemberében Szabót az 1. légiós gyalogezred 2. századába helyezték át Szídi-Bel-Abbesz városába, ahol 1960 januárjában újabb két évre meghosszabbította szerződését. Itt ismerkedett meg Pavlenij Erzsébettel, aki 1956-ban menekült el Magyarországról, majd 1960-ban össze is házasodtak. Még ebben az évben megszületett első lányuk, Ilona, egy évvel később pedig a második, Gabriella. Eközben Szabó az 1. ezred kötelékében kiképzőként tevékenykedett, ami komoly megtiszteltetést jelentett, mivel az újoncok felkészítését hagyományosan a legtöbb tapasztalattal rendelkező és legjobb teljesítményt nyújtó légiósokra bízták. Kiképzőként nyújtott teljesítményét 1961. július 1-én főtörzsőrmesteri kinevezéssel ismerték el. 1962 januárjában újabb két évre hosszabbította meg szolgálatát, amely az algériai háború vereséggel történő lezárulta után Korzikán folytatódott, ahol Szabó továbbra is az újoncok kiképzésében működött közre 1964 elejéig, amikor egy újabb kétéves hosszabbítással egyidejűleg kérte áthelyezését egy tengerentúli alakulathoz. 1964 szeptemberében a Dzsubutiban állomásozó 13. légiós könnyűdandárhoz helyezték át, amelynek 2. gépesített

gyalogsági századában bízták rá egy utászszakasz vezetését. A Légión kötelékében töltött több mint 15 éves szolgálatát decemberben francia állampolgársággal és újabb előléptetéssel jutalmazták adjutant-chef rendfokozatba (nincs magyar megfelelője, a főtörzsörmester és a zászlós között helyezkedik el a katonai hierarchiában, a francia haderőben ez a legmagasabb altiszti rendfokozat). 1966 elején Szabó újabb két évvel meghosszabbította szolgálatát, amelyet már a könnyűdandár 3. századának soraiban töltött 1967 májusáig, amikor visszahelyezték Franciaországba, ahol szolgálati ideje végéig adminisztratív feladatokat látott el. Ez a beosztás sokkal kevésbé felelt meg vérmérsékletének és tapasztalatának, ezért kérte nyugdíjazását, majd 1968. január 21-én befejezte légiós szolgálatát.

A 37 éves veterán családjával Nizzában telepedett le, ahol egy helyi lap biztonsági szolgálatánál helyezkedett el, miközben az Idegenlégió nizzai veteránszervezetének is aktív tagja, majd alelnöke lett. Érdemei elismeréseként 1983-ban a Becsületrend lovagi, majd 2004-ben tiszti fokozatával tüntették ki. Küzdelmekben és eredményekben gazdag élete 2016. január 21-én ért véget, amikor elveszítette utolsó csatáját egy betegséggel szemben. Hamvai a Légión Puylobier-ban található temetőjében nyugszanak bajtársai körében.

Az olvasmányos és információgazdag kötet színvonalát tovább emelik a családi gyűjteményből és más forrásokból származó fotók, valamint a fontosabb régiókat bemutató térképek, a légiós kifejezéseket megmagyarázó végjegyzetek, a katonai rövidítések feloldását tartalmazó összesítés és a felhasznált bibliográfia. További előnye, hogy a magyar légiós életútjának bemutatásával párhuzamosan részletesen kifejti az adott politikai és katonai helyzetet, hogy az olvasó átfogó képet kapjon azokról a konfliktusokról, amelyekben a kötet főszereplője részt vett. A jól áttekinthető, gazdagon illusztrált könyv hasznos olvasmány lehet mind az Idegenlégió, mind annak (magyar) tagjai, mind pedig a gyarmati függetlenségi háborúk iránt érdeklődő olvasók számára.

Philippe de Parseval: *Laszlo Szabo. Un « maréchal » de la Légion.* (Szabó László: A Légión „marsallja”). Éditions Dualpha, Paris, 2018. 208 o.

Bene Krisztián

E számunk szerzői

Agg Richárd egyetemi hallgató, történelem-földrajz szak, ELTE BDPK, Szombathely

Bene Krisztián tanszékvezető habil. egyetemi docens, PTE, Francia Tanszék

Csigai János egyetemi hallgató, DE, földrajz-történelem szak

Demeter Gábor PhD habil. tudományos főmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, TTI

Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE

Gacsal Dóra PhD hallgató, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Kálnoki-Gyöngyössy Márton az MTA doktora, habilitált egyetemi docens, ELTE BTK Történelmi Intézet Történelem Segédtudományai Tanszék

Kapi Péter egyetemi tanársegéd, DE Történelmi Intézet, Klasszika Filológia Tanszék

Kovács Janka PhD történész, független kutató

Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE Olasz Tanszék

Moór Vivien egyetemi hallgató, történelem szak, ELTE BDPK, Szombathely

Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE

Sashalmi Endre az MTA doktora, egyetemi tanár, PTE Középkori és Korai-kori Tanszék

Simon Attila PhD hallgató, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Takács Levente tanszékvezető egyetemi docens, DE Történelmi Intézet, Klasszika filológiai és Ókortörténelmi Tanszék

Varga Imre Solt egyetemi hallgató, DE, földrajz-történelem szak

(*Rövidítések:* DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; BDPK: Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ; NYF: Nyíregyházi Főiskola; PTE BTK: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség